

Radosław Gross

STAN ROLNICTWA I STRUKTURA AGRARNA W PRUSACH WSCHODNICH W LATACH 1918–1945 W ŚWIETLE NIEMIECKICH DANYCH STATYSTYCZNYCH

Słowa kluczowe: Prusy Wschodnie, rolnictwo, gospodarstwa chłopskie, 1918–1945

Schlüsselwörter: Ostpreußen, Landwirtschaft, bäuerliche Landwirtschaft, 1918–1945

Keywords: East Prussia, agriculture, agricultural holdings, 1918–1945

Wprowadzenie

Prusy Wschodnie, w wyniku pierwszej wojny światowej poniosły daleko idące konsekwencje ekonomiczne i polityczne. Były jedyną niemiecką prowincją, na terenie której toczyły się bezpośrednie działania wojenne (w latach 1914–1915)¹. Zniszczenia, będące wynikiem walk frontowych a także świadomej dewastacji mienia przez wojska rosyjskie były na tym obszarze znaczne. Odnotowano je w 31 powiatach, spośród 39, które tworzyły prowincję. Wysokość zniszczeń szacowano na 1,25–1,5 mld marek niemieckich (RM)². Wojna, tak jak w całej Rzeszy, pocią-

¹ Szerzej na temat działań wojennych w Prusach Wschodnich zob.: *I wojna światowa w Prusach Wschodnich*, red. N. Kasperek, D. Radziwiłłowicz, Olsztyn 2015; *Wielka Wojna na Mazurach 1914–1915*, red. R. Kempa, Giżycko 2014.

² W. Wrzesiński, *Między II Rzeczpospolitą a Republiką Weimarską. (Z badań nad dziejami Prus Wschodnich w latach 1919–1932)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW) 1966, nr 2, s. 255. Niezwykle ciekawe dane dotyczące stanu zniszczeń w Prusach Wschodnich po walkach w latach 1914–1915 przestawił Aleksander Raczyński, który z ramienia Komitetu Centralnego Towarzystw Rolniczych w Wiedniu i galicyjskiego Wydziału Krajowego, udał się do Prus Wschodnich, gdzie przyglądał się akcji odbudowy prowincji po zniszczeniach wojennych i pracom władz niemieckich związanym z udzielaniem odszkodowań. Celem wizyty było przygotowanie rozważań do planowanej ustawy o odszkodowaniu wojennym w monarchii habsburskiej: „Padła prowincja ofiarą strasznych spustoszeń i zniszczenia zarówno ruchomości jak nieruchomości. I tak zamienili Rosjanie miasta położone we wschodniej i południowej części prowincji przez systematyczne podpalenia domu za domem w kupy gruzów, wielką liczbę mieszkańców zawlekli do Rosji i wiele cennych ruchomości w szczególności prawie wszystkie rolnicze narzędzia i maszyny już to zniszczyli już to z prowincji wywieźli. [...] Wskutek obu inwazji rosyjskich [w 1914 i 1915 r. – R.G.] uległo zniszczeniu 24 miast i 600 wsi a około 300 dóbr, 34000 budynków, nadto 100000 mieszkań uległo zupełnemu i drugie tyle częściowemu zniszczeniu. Zniszczono dalej 22 kościoły, 25 plebanii, 133 budynki szkolne. Ze zniszczonych 34000 budynków było 90% (30000) wiejskich i tylko 10% (3200) miejskich. W czasie drugiej inwazji udało się rządowi przy pomocy Izby Rolniczej ogromne ilości bydła i koni odprowadzić

gnęła za sobą także ujemne skutki dla rolnictwa wschodniopruskiego³. Zmniejszeniu uległa powierzchnia upraw oraz wydajność z hektara. Między 1912 a 1919 rokiem powierzchnia zbiorów podstawowych ziemiopłodów w Prusach Wschodnich zmniejszyła się odpowiednio: żyta z 459,8 do 381,7 tys. ha, pszenicy z 88,6 do 49,8 tys. ha, jęczmienia z 95,8 do 66,5 tys. ha, owsa z 343,9 do 230,4 tys. ha, ziemniaków z 177,5 do 116,2 tys. ha. Spadek wydajności podstawowych ziemiopłodów w tym samym czasie był następujący: żyta z 17,3 do 13,3 q/ha, pszenicy z 18,8 do 14,8 q/ha, jęczmienia z 17,1 do 13,7 q/ha, owsa z 16,5 do 14,0 q/ha, ziemniaków

do innych prowincji i do bezpiecznej części Prus Wschodnich. Mimo to utracono samych koni około 90000. Ogólną szkodę prowincji Prus Wschodnich ocenia się w wysokości 1,2 miliarda marek; w tym 300 milionów marek szkody w budynkach a 450 milionów marek szkody w splądrowanych ruchomościach”, zob. A. Raczyński, *Odszkodowania wojenne i odbudowa Prus Wschodnich z dodatkiem przepisów i projektów ustaw rządu pruskiego w tłumaczeniu polskim*, Lwów 1916, ss. 6–7. Informacje Raczyńskiego są o tyle cenne, że przedstawione przez niego dane liczbowe zostały zweryfikowane przez Komisję Opieki Wojennej w Królewcu (Kriegshilfskommission für die Provinz Ostpreussen).

³ Rolnictwu Prus Wschodnich w okresie międzywojennym w polskiej literaturze historycznej nie poświęcono żadnej, odrębnej, zwartej publikacji. Część pozycji ukazało się przed wojną. Stanowiły wówczas materiały analityczne (J. A. Wilder, *Upadek gospodarczy Prus Wschodnich*, Toruń 1936; A. Plutyński, *Upadek gospodarczy Prus Wschodnich*, [w:] *Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Zawadzki, Poznań 1932, ss. 203–284; E. Ruecker, *Ewolucja zagadnienia Prus Wschodnich*, [w:] *ibidem*, ss. 309–338; A. Muennich, *Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich*, Toruń 1934). Problematykę rolnictwa poruszano także w powojennych syntezach poświęconych dziejom Warmii i Mazur, lub zbiorowych monografiach dotyczących gospodarki tego regionu lub ziem zachodnich i północnych: (B. Koziełło-Poklewski, *Rola Prus Wschodnich w niemieckim organizmie gospodarczym w okresie międzywojennym*, [w:] *Województwo olsztyńskie. Monografia ekonomiczno-społeczna 1945–1969*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, ss. 19–49; W. Wrzesiński, *Problemy gospodarki Prus Wschodnich*, [w:] *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, red. B. Łukaszewicz, Olsztyn 1985, ss. 542–552; idem, *W okresie rządów hitlerowskich*, *ibidem*, ss. 587–612; S. Markowski, *Rolnictwo Ziemi Zachodnich i Północnych w latach niemieckiego władania*, [w:] *Rozwój gospodarczy Ziemi Zachodnich i Północnych Polski*, Warszawa 1962, ss. 180–210; M. Przedpełski, S. Smoliński, *Struktura społeczno-gospodarcza Ziemi Zachodnich w latach 1933–1960*, Poznań 1964). Częściowo problematykę rolnictwa podnoszono także w publikacjach poświęconych relacjom Prus Wschodnich z Polską w okresie międzywojennym (W. Wrzesiński, *Z zagadnień polityki Rzeczypospolitej wobec Prus Wschodnich w latach 1920–1928*, KMW, 1965, nr 3, ss. 451–470; idem, *Między II Rzeczpospolitą*, ss. 249–298). Sytuacja w rolnictwie wschodniopruskim poruszana była również na marginesie prac omawiających polsko-niemieckie stosunki gospodarcze (S. Kowal, *Partnerstwo czy uzależnienie? Niemieckie postawy wobec stosunków gospodarczych z Polską w czasach Republiki Weimarskiej*, Poznań 1995; Cz. Łuczak, *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*, Poznań 1988; K. Błahut, *Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze w latach 1919–1939*, Wrocław 1975; J. Krasuski, *Stosunki polsko-niemieckie 1919–1932*, Poznań 1975; B. Ratyńska, *Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919–1930*, Warszawa 1968). Dodajmy, że niemal wszystkie wymienione wyżej opracowania ukazały się przed 1989 r. Spośród niemieckich pozycji poświęconych rolnictwu w Prusach Wschodnich warto wymienić dwie monografie: Dietera Hertz-Eichenrode: *Politik und Landwirtschaft in Ostpreußen 1919–1930. Untersuchung eines Strukturproblems in der Weimarer Republik*, Köln und Opladen 1969, oraz Hermanna Schmidta: *Die Landwirtschaft von Ostpreußen und Pommern. Geschichte, Leistung und Eigenart der Landwirtschaft in den ehemals ostdeutschen Landesteilen seit dem Kriege 1914/18 und bis zum Ende der dreißiger Jahre*, (unter Mitarbeit von G. Blohm), Marburg 1978. Poza tym ze starszych opracowań wskazać warto, przetłumaczone przez Zachodnią Agencję Prasową, opracowanie Wolfganga Wesslinga: *Środki przedsięwzięte przez państwo w celu usunięcia trudności gospodarczych Prus Wschodnich w latach 1920–1930*, [w:] *Osthilfe*, „Archiwum Przekładów” Zachodniej Agencji Prasowej, z. 15, Warszawa 1959. Prace te (poza monografią Schmidta) dotyczą jedynie okresu republiki weimarskiej. Częściowo politykę rolną w Prusach Wschodnich w okresie rządów nazistów omawia Ralf Meindl w biografii Ericha Kocha: *Ostpreußens Gauleiter Erich Koch – eine politische Biographie*, Osnabrück 2007. Rolę pruskiego junkierstwa w kontekście polityki pomocowej przedstawia wschodniemiecki historyk Bruno Buchta w pracy nie pozabawionej „ideologicznych naleciałości”: *Die Junker und die Weimarer Republik. Charakter und die Bedeutung der Osthilfe in den Jahren 1928–1933*, Berlin 1959.

z 125,7 do 78,5 q/ha⁴. W dużej mierze wynikało to z deficytu siły roboczej a także pogorszenia zaopatrzenia rynku w środki produkcji rolnej, zarówno w maszyny i narzędzia rolnicze, jak i środki chemiczne wykorzystywane przez rolnictwo. Odnotowano ponadto spory ubytek zwierząt hodowlanych, który był m.in. skutkiem odcięcia rynku wschodniopruskiego od dostaw tanich pasz rosyjskich. W latach 1913–1919 pogłowie bydła spadło z 1218320 do 985335 sztuk, trzody chlewnej z 1323918 do 393894 sztuk, kóz z 43645 do 35445 sztuk, koni nienależących do wojska z 501550 do 440107 sztuk. Wyjątkiem były owce, których pogłowie wzrosło z 305318 do 393894 sztuk, co tłumaczyć można wzrostem cen na wełnę w czasie wojny, z powodu odcięcia rynku europejskiego od dostaw tego surowca z Australii⁵.

Skutki pierwszej wojny światowej nie ograniczyły się wyłącznie do bezpośrednich szkód materialnych i spadku produkcji rolnej. Długofalowe konsekwencje światowego konfliktu, które przełożyły się w poważny sposób na dalsze życie gospodarcze Prus Wschodnich, wynikały ze zmiany położenia geopolitycznego tej prowincji po 1918 roku. W wyniku postanowień traktatu wersalskiego i utworzeniu państwa polskiego, do którego włączono m.in. Pomorze Gdańskie, Prusy Wschodnie zostały oderwane od reszty Niemiec. Ten problem, ze szczególnym nasileniem był podnoszony w okresie międzywojennym przez różne niemieckie środowiska, w tym także naukowe z Prus Wschodnich, jako poważna bariera utrudniająca swobodny rozwój gospodarczy tych ziem⁶. Dodajmy, że prowincja ta została w 1919 roku również nieznacznie okrojona terytorialnie⁷.

Peryferyjne położenie Prus Wschodnich i stopniowy powojenny jednostronny wzrost produkcji rolnej, przejawiający się nadwyżkami towarowymi żyta i ziemniaków, które nie znajdowały zbytu wewnątrz prowincji, stanowiły ogromny problem. Nadwyżkę towarową, której nie byli w stanie skonsumować mieszkańcy prowincji bardzo trudno było ulokować na rynku zachodniemieckim, ze względu na tańsze artykuły rolne produkowane w środkowej i zachodniej części Niemiec. Również

⁴ *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1912* (dalej: SJDR), Berlin 1913, tabl. III/4 i tab. III/5b, ss. 40, 42; SJDR 1920, tabl. III/4 i III/5b, ss. 41, 43.

⁵ SJDR 1914, tabl. IV/2, s. 53; SJDR 1920, tabl. IV/1, s. 48.

⁶ Na temat znaczenia tzw. „polskiego Korridor” („polskiego korytarza”) w rozwoju prowincji powstało wówczas kilka prac, zob. m.in.: W. Deuticke, *Ostpreussen und der polnische Korridor*, Jena 1921; F. Mager, *Ostpreussen die natürlichen Grundlagen seiner Wirtschaft eine Quelle deutscher Kraft*, Hamburg 1922. W czasach hitlerowskich, tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej, opublikowano propagandową pracę zbiorową: *Deutschland und der Korridor*. In Zusammenarbeit mit G. Lohse und W. Wucher, Berlin 1939. O opiniach niemieckich na temat wpływu zmiany granicy na gospodarkę wschodnich prowincji Rzeszy zob. także: E. Włodarczyk, *Wpływ zmian granicznych na wschodzie Niemiec po pierwszej wojnie światowej na gospodarkę prowincji nadgranicznych w ocenie Andresa Hessego*, Przegląd Zachodniopomorski, 2004, z. 3, ss. 47–58.

⁷ W 1919 r. na rzecz Polski, Litwy i Wolnego Miasta Gdańska odłączono od Prus Wschodnich obszar o powierzchni 3158,04 km². Włączono jednocześnie 2243,33 km² obszaru dawnej prowincji Prusy Zachodnie. Ogółem po zmianach obszar Prus Wschodnich wynosił 37813,34 km² i zmniejszył się w stosunku do stanu sprzed 1919 r. o 914,71 km². Mimo zmniejszenia obszaru zwiększono liczbę rejencji z 3 do 4 a także powiatów z 39 do 42, zob. *Statistisches Handbuch für die Provinz Ostpreussen*, Schlossberg (Ostrpr.) – Leipzig 1938, tab. II/1 i tab. II/2, s. 25.

ograniczone były możliwości eksportu płodów rolnych za granicę w związku z rosnącą wydajnością produkcji w większości państw świata a także w wyniku spadku cen na artykuły rolne na rynkach światowych. Utrata rynków zbytu dość szybko odbiła się na kondycji ekonomicznej prowincji, w której dominującą gałęzią gospodarki było rolnictwo. Przypomnijmy, że przed pierwszą wojną światową duży udział w wymianie handlowej rolnictwa Prus Wschodnich miały sąsiednie ziemie. Handel z Wielkopolską i Pomorzem, które były wówczas częścią Rzeszy niemieckiej, obejmował 35,4% ogółu towarów wywożonych z prowincji i 14,8% dóbr wwożonych. Niezwykle istotną rolę odgrywał także rynek rosyjski⁸.

1. Rolnictwo wschodniopruskie w polityce władz centralnych (1919–1933)

Zróżniczeń problemów wynikających z utraty rynków zbytu na towary pochodzenia rolniczego z Prus Wschodnich należy szukać nie tylko w zmianie położenia geopolitycznego, lecz także w polityce zagranicznej niemieckiego rządu centralnego. Władze w Berlinie nie uwzględniały interesów gospodarczych Prus Wschodnich w relacjach z sąsiadami⁹. Decyzja o bojkocie wymiany handlowej z Polską w 1920 roku, mimo postanowień traktatu wersalskiego o udzieleniu na pięć lat państwom sprzymierzonym (w tym także Polsce), jednostronnej klauzuli najwyższego uprzywilejowania, miała podtekst polityczny. Jednak pozbawiała ona Prusy Wschodnie możliwości eksportu własnych produktów na polski rynek w ilościach zadowalających producentów a także poważnie ograniczała korzyści z pośrednictwa w handlu towarami polskimi eksportowanymi m.in. przez port w Królewcu. Po wygaśnięciu pięcioletniego okresu obowiązywania jednostronnej klauzuli najwyższego uprzywilejowania w wymianie handlowej Polski z Niemcami, bojkot, przerodził się w polsko-niemiecką wojnę celną (1925–1934), która doprowadziła do izolacji gospodarczej Prus Wschodnich z ich naturalnym zapleczem¹⁰. Skutkiem tej

⁸ H. Schmidt, op. cit., ss. 10–12, 19. Zob także W. Wessling, op. cit., s. 59.

⁹ Zgodnie z dziewiętnastowieczną koncepcją Leopolda von Rankego, państwo niemieckie w tym czasie uznawało prymat polityki zagranicznej nad wewnętrzną, zob.: S. Kowal, op. cit., s. 132; J. Krasuski, *Historia Rzeszy Niemieckiej 1971–1945*, Poznań 1978, s. 275.

¹⁰ Warto wspomnieć, że koncepcje negatywnej polityki gospodarczej (m.in. zakaz handlu polskim drewnem i węglem a także utrudnienia wyjazdowe polskich robotników) wypracowane przez polski konsulat generalny w Królewcu zostały przyjęte przez MSZ i stały się wytycznymi polskiej polityki wobec Prus Wschodnich do 1926 r. Spodziewano się, że doprowadzi to do tendencji autonomicznych w Prusach Wschodnich wobec Rzeszy i szukania zbliżenia z Polską. Jednak wobec sukcesywnej pomocy udzielanej przez Rzeszę prowincji wschodniopruskiej, a także w obliczu polsko-niemieckiej wojny celnej oraz kryzysu gospodarczego, który szczególnie dotkliwie odczuwała także polska gospodarka, politykę tę polskie MSZ zrewidowało pod koniec lat dwudziestych, znosząc stopniowo obostrzenia w handlu niektórymi towarami z Prusami Wschodnimi. Dodajmy, że kierunki działań podejmowanych przez polskie placówki dyplomatyczne w Prusach Wschodnich były bacznie obserwowane przez niemieckie służby wywiadowcze, co miało ułatwić rządowi berlińskiemu podejmowanie odpowiednich przeciwdziałań, zob.: M. Szostakowska, *Konsulaty polskie w Prusach Wschodnich w latach 1920–1939*, Olsztyn 1990, ss.

polityki było znaczne pogłębienie kryzysu gospodarczego prowincji, wzrost niezadowolonia kół gospodarczych, postulaty unii celnej między Prusami Wschodnimi i Polską, a nawet, jak dowodzą niektórzy historycy, pojawienie się dążeń separatystycznych¹¹.

Sytuacja rolnictwa w wyniku wspomnianej polityki stała się bardzo trudna. Niski popyt wewnętrzny na artykuły żywnościowe i jednocześnie wstrzymanie eksportu, prowadziły do nadwyżki towarowej, której nie można było sprzedać, i w efekcie do obniżki cen na produkty rolnicze, a to z kolei, przy wysokich kosztach produkcji, do jej nieopłacalności. Wielkopowierzchniowe gospodarstwa w Prusach Wschodnich, ze względu na dostępność dość taniej siły roboczej w postaci polskich robotników sezonowych, niechętnie inwestowały w unowocześnienie produkcji, wyposażanie warsztatów rolnych w sprzęt mechaniczny, co jeszcze bardziej obniżało ich wydajność. Średni przychód brutto z hektara ziemi we wschodnich prowincjach Niemiec był niższy w porównaniu z gospodarstwami na pozostałych obszarach Rzeszy. W latach 1924–1928 różnica ta w grupie gospodarstw o powierzchni od 5 do 50 ha wynosiła od 13 do 23 marek, powyżej 100 ha – od 22 do 30 marek. Największe powierzchniowo gospodarstwa, jako całość przynosiły straty. Dla gospodarstw o powierzchni od 100 do 200 ha wynosiły one 3 marki z hektara, natomiast dla majątków ziemskich powyżej 200 ha średnie straty z hektara wynosiły aż 20 marek¹².

Niska rentowność i wysoki deficyt zmuszały wielu właścicieli gospodarstw do zaciągania wysokoprocentowych kredytów. Co prawda wschodniopruska wieś zadłużała się również przed pierwszą wojną światową, ale wówczas większość środków kredytowych przeznaczano na wydatki inwestycyjne. Zadłużenie to w pierwszych latach powojennych, w okresie inflacji, zostało spłacone. Tymczasem środkami pochodzącymi z nowych kredytów w znacznym stopniu pokrywano wydatki na regulowanie bieżących potrzeb, w tym także konsumpcyjnych. Wspomnijmy, że według danych na rok 1926 zadłużenie rolnictwa w Prusach Wschodnich wynosiło ponad 700 mln marek¹³. W roku gospodarczym 1925/1926 liczba gospodarstw w prowincji wystawionych na licytację, w porównaniu z rokiem 1913, wzrosła o 115%¹⁴.

100–109; W. Skóra, *Obserwacja konsulatów polskich w Prusach Wschodnich przez niemiecki kontrwywiad (do 1927 roku)*, Słupskie Studia Historyczne, 2004, nr 11, ss. 261–269. Szerzej na temat polsko-niemieckich stosunków gospodarczych w okresie międzywojennym zob.: S. Kowal, op. cit., passim; Cz. Łuczak, *Od Bismarcka do Hitlera...*, ss. 162–338; K. Błahut, op. cit., passim; J. Krasuski, *Stosunki polsko-niemieckie*, passim; B. Ratyńska, op. cit., passim.

¹¹ W. Wrzesiński, *Między II Rzeczpospolitą*, s. 270.

¹² Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. I, *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, Poznań 2004, ss. 12, 19–22 (dalej: Cz. Łuczak, *Druga Rzesza i Republika Weimarska*), s. 118.

¹³ W. Wessling, op. cit., s. 87.

¹⁴ Dla całej Rzeszy wskaźnik ten wyniósł 26%, zob. J. A., Wilder, op. cit., s. 72.

Trudne położenie gospodarcze Prus Wschodnich po pierwszej wojnie światowej skłoniło władze prowincji do zwrócenia się już w 1921 roku z memoriałem do rządów pruskiego i niemieckiego o zorganizowanie specjalnej pomocy i wsparcia finansowego. Oczekiwana pomoc, przede wszystkim finansowa, nie nadeszła od razu. Przypomnijmy, że niemieckie władze centralne były w tym czasie zobowiązane postanowieniami traktatu wersalskiego do spłaty reparacji wojennych. Prusy Wschodnie otrzymały środki pomocowe dopiero po przyjęciu planu Dawesa¹⁵ i poprawie sytuacji gospodarczej Niemiec w drugiej połowie lat dwudziestych. 17 grudnia 1926 roku władze centralne przyjęły program doraźny (Sofortprogramm), który objął wszystkie prowincje wschodnie Niemiec. Z ogólnej puli przyznanych środków wynoszącej 41 mln marek, Prusom Wschodnim przekazano 17,095 mln. Z sumy tej wydatki bezzwrotne wyniosły blisko 8,5 mln marek, a pozostałe przyznano jako pomoc kredytową. W kolejnym roku w ramach tzw. pomocy granicznej („Grenzhilfe”) środki skierowane do Prus Wschodnich ograniczono do 8,25 mln marek¹⁶.

Mimo kierowania kolejnych transz środków finansowych w ramach pomocy dla gospodarki wschodniopruskiej, działania te były niewystarczające. Rentowność produkcji rolnej zmniejszała się, zwiększało się jednocześnie zadłużenie rolnictwa, co w efekcie prowadziło do licytacji zadłużonych warsztatów rolnych. W 1925 roku zlicytowano za długi 1191 ha ziemi, w 1926 roku – 7835 ha, w 1927 roku – 12649 ha, w 1928 roku – 13995 ha¹⁷. Poziom zadłużenia rolnictwa pod koniec lat dwudziestych w Prusach Wschodnich był zdecydowanie wyższy niż w innych krajach i prowincjach niemieckich. Według stanu na 31 grudnia 1928 roku zadłużenie ziemi rolnej liczone w stosunku do jej wartości wynosiło w Niemczech 29%, podczas gdy w Prusach Wschodnich aż 57,1%. Dodajmy, że po roku wzrosło do 61%¹⁸.

Wyraźny wzrost wysokości środków finansowych kierowanych do gospodarki Prus Wschodnich nastąpił w 1928 roku. Dzięki poprawie sytuacji gospodarczej w Niemczech, a także amerykańskim kredytom, przyjęto program specjalnej pomocy dla Prus Wschodnich („Ostpreussenhilfe”). W jego ramach z budżetów rządów Prus i Niemiec prowincja wschodniopruska otrzymała 75 mln marek (60 mln z budżetu centralnego, 15 mln z budżetu rządu Prus), a także dodatkowo blisko

¹⁵ Plan opracowany przez komisję ekspertów pod przewodnictwem amerykańskiego polityka i finansisty Charlesa Dawesa, ustalił nowe zasady realizowania niemieckich odszkodowań wojennych. Zniósł świadczenia rzeczowe Niemiec i ustalił roczne limity rat odszkodowań wojennych spłacanych przez Niemcy a także pozwolił na udzielenie Niemcom pożyczek w wysokości 200 mln dolarów. Wszedł w życie 1 IX 1924 r. Rozłożenie spłaty odszkodowań na raty wpłynęło na poprawę sytuacji finansowej niemieckiego budżetu, dzięki czemu rząd centralny mógł podjąć działania pomocowe dla wschodnich prowincji.

¹⁶ D. Hertz-Eichenrode, op. cit., ss. 192, 206; B. Koziełło-Poklewski, *Rola Prus Wschodnich*, s. 24; W. Wessling, op. cit., ss. 86–90.

¹⁷ J. A., Wilder, op. cit., s. 74.

¹⁸ A. Plutyński, op. cit., s. 232; J. A. Wilder, op. cit., s. 74.

30,5 mln marek z pożyczki amerykańskiej. Zdecydowaną większość uzyskanych środków przeznaczono na pomoc dla zadłużonych gospodarstw, którą w głównej mierze wykorzystano do przekształcania kredytów krótkoterminowych w długoterminowe (Umschuldung), część zaś kierowano do gospodarstw jako pożyczkę bezzwrotną. Udzielanie pomocy, szczególnie większym gospodarstwom i majątkom, niekiedy uzależniano od sprzedaży przez nie części ziemi na cele osadnicze¹⁹. W następnym roku na mocy specjalnej ustawy²⁰ skierowano do prowincji kolejne środki finansowe w wysokości 79,385 mln marek. Również tym razem ich większość przeznaczono na pomoc dla rolnictwa²¹. Znaczną część tych środków, jak i przyznanych w poprzednich akcjach pomocowych, przeznaczono na wsparcie kredytów hipotecznych. Łączna suma środków przeznaczonych na ten cel wyniosła do końca 1930 roku 99,373 mln marek i została rozdzielona następująco: gospodarstwa wielkopowierzchniowe powyżej 100 ha – 67,858 mln marek czyli 68% ogólnej sumy, gospodarstwa od 20 do 100 ha – 27,616 mln marek, czyli 28% ogólnej sumy, gospodarstwa poniżej 20 ha – 3,899 mln marek, czyli 4% ogólnej sumy²². Dodajmy, że nierównomierny rozdział środków częściowo wynikał z silnych wpływów junkrów pruskich, którym zależało na uzyskaniu jak najwyższego wsparcia finansowego, a częściowo z różnego poziomu rentowności warsztatów rolnych, który był wyższy w gospodarstwach o mniejszych powierzchniach, i malał wraz ze wzrostem areалу gruntów, o czym wyżej wspomniano. W tym czasie przeciętne zadłużenie gospodarstw o obszarze 100–200 ha wynosiło 68,7% ich wartości, natomiast w najmniejszym stopniu, choć nadal wysokim (53,1%), były zadłużone gospodarstwa poniżej 100 ha. Wynikało to z większej zdolności gospodarstw chłopskich do przystosowania się do zmiennych warunków gospodarowania. Poza tym ich właściciele w dużej części sami pokrywali zapotrzebowanie na siłę roboczą²³.

Środki finansowe kierowane do zadłużonych gospodarstw częściowo tylko łagodziły skutki fatalnej sytuacji wschodniopruskiej wsi. Ograniczenie działań do subwencjonowania rolnictwa nie rozwiązywało podstawowego problemu – niskich cen na artykuły rolne i nieopłacalności produkcji wynikających m.in. z utraty rynków zbytu i wysokich kosztów produkcji, a więc nie eliminowało przyczyn tego problemu. Poza tym od przełomu 1929 i 1930 roku sytuację w rolnictwie jeszcze bardziej pogorszył światowy kryzys gospodarczy, w wyniku którego gwałtownie spadła ogólna konsumpcja. W całych Niemczech popyt na artykuły konsumpcyjne, w tym żywnościowe, spadł w latach 1928–1932 o około 30%. Wyraźnemu zaha-

¹⁹ Cz. Luczak, *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, s. 122.

²⁰ Gesetz über wirtschaftliche Hilfe für Ostpreußen, 18 Mai 1929, „Reichsgesetzblatt” 1929, teil I, nr 21, ss. 97–98.

²¹ W. Wrzesiński, *Między II Rzeczpospolitą*, s. 288.

²² B. Buchta, op. cit., s. 65.

²³ B. Koziello-Poklewski, op. cit., s. 39.

stawianiu uległ także proces modernizacji rolnictwa. W latach 1928–1933 wskaźnik nakładów inwestycyjnych w rolnictwie spadł o 44,1%, co utrudniało obniżenie kosztów produkcji²⁴.

Wobec narastających problemów wschodniopruskiego rolnictwa coraz częściej wysuwano postulaty bardziej racjonalnej pomocy²⁵. Do takiej miejscowe władze zaliczały chociażby odzyskanie utraconych rynków zbytu poprzez zmianę polityki zagranicznej państwa, pozbawiającej Prusy Wschodnie polskich rynków zbytu²⁶. Jednak silne lobby junkierskie twardo domagało się działań władz centralnych zmierzających do wyasygnowania i skierowania dalszych środków finansowych²⁷. Akcją pomocową, która z założenia miała mieć bardziej regularny charakter i objąć obok Prus Wschodnich także inne prowincje wschodnie – Pomorze, Pogranicze (Grenzmark), Górny Śląsk oraz niektóre powiaty prowincji dolnośląskiej i brandenburskiej, był sześcioletni program przyjęty 31 marca 1931 roku w formie ustawy o środkach pomocowych dla zagrożonych obszarów na Wschodzie (Gesetz über Hilfsmassnahmen für die notleidende Gebiete des Ostens) potocznie nazywany „Osthilfe”²⁸. Według jego pierwotnych założeń na pomoc wspomnianym obszarom wschodnim planowano przeznaczyć w ciągu kolejnych sześciu lat niemal 2 mld marek. Do sumy tej nie wliczono pozycji budżetowych przewidzianych corocznie w budżecie centralnym i budżetach prowincji na wydatki we wschodnich obszarach Niemiec. Pomoc przeznaczono na dotowanie gospodarstw o niższych dochodach, obniżenie rolnictwu świadczeń komunalnych, udzielanie kredytów oraz udogodnień tranzytowych dla towarów rolnych trafiających na rynek niemiecki z Prus Wschodnich²⁹. Całą akcję początkowo nadzorował Urząd Wschodu (Ost-Stelle), a później Komisarz Rzeszy do Spraw Pomocy dla Wschodu (Reichskommissar für Osthilfe). Jednak samo przyjęcie, jak i realizacja programu pomocowego przypadła na okres światowego kryzysu gospodarczego. Stąd władze centralne z powodu poważnych problemów budżetowych nie były w stanie sfinansować pomocy w wysokości zadeklarowanej w ustawie z 31 marca 1931 roku.

²⁴ Cz. Łuczak, *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, s. 128.

²⁵ E. Ruecker, op. cit., s. 325.

²⁶ W. Wrzesiński, op. cit., ss. 289–292. Wspomnijmy, że po pięciu latach pertraktacji udało się w 1930 r. parafować polsko-niemiecką umowę handlową. Jednak kilkuletnia kampania antypolska a także wpływy lobby junkrów pruskich korzystających z finansowej pomocy Rzeszy, doprowadziły do przyjęcia przez sejmik wschodniopruski rezolucji skierowanej do rządu Rzeszy o nie ratyfikowanie polsko-niemieckiego traktatu handlowego z 17 III 1930 r. Poza tym, jak stwierdza Stefan Kowal, traktat został parafowany zbyt późno, gdy skutki recesji wywołanej kryzysem gospodarczym były coraz silniejsze. Zaowocowało to m.in. protekcyjną polityką niemieckich władz centralnych wobec rolnictwa, przejawiającą się m.in. podwyżką ceł na artykuły rolne (15 IV 1930 r.) a także dalszą pomocą finansową. Ostatecznie traktat z 17 III 1930 r. nie doczekał się ratyfikacji przez stronę niemiecką, zob. S. Kowal, op. cit., ss. 138–140.

²⁷ Szerzej zob. B. Buchta, op. cit., s. 76 i n.

²⁸ Gesetz über Hilfsmassnahmen für die notleidende Gebiete des Ostens, 31 März 1931, „Reichsgesetzblatt” 1931, teil I, nr 14, ss. 117–122.

²⁹ Ibidem.

Działania pomocowe podjęte przez władze Rzeszy w latach 1926–1933 przyniosły jednak niewielkie skutki. W ogromnej mierze przeznaczane na oddłużanie gospodarstw rolnych nie podnosiły opłacalności produkcji. Łagodziły skutki kryzysu, nie rozwiązując jego źródeł, choć wspomnieć należy, że zarówno zakres działań pomocowych jak i ich skutki ograniczył po 1929 roku ogólnosiwiatowy kryzys gospodarczy. Dodajmy jeszcze, że po dojściu Hitlera do władzy i wprowadzeniu nowej polityki rolnej zmieniono koncepcję pomocy udzielanej rolnictwu.

2. Rolnictwo Prus Wschodnich w polityce narodowych socjalistów (1933–1939)

Głównym celem hitlerowskiej polityki rolnej było doprowadzenie do autarkii żywnościowej, co prowadzić miało do zaspokojenia konsumpcji nie tylko w czasach pokoju, lecz także przygotować zaplecze żywnościowe na czas ewentualnej wojny. Dodajmy, że naziści traktowali chłopów w sposób szczególny. W warstwie włościańskiej upatrywali źródła vitalności narodu, stąd chłopci mieli odegrać niezwykle istotną rolę w odrodzeniu narodowym Niemców. Jednak podstawowym warunkiem powodzenia tego procesu miało być wzmocnienie ekonomiczne średnich i dużych gospodarstw chłopskich.

Już 1 czerwca 1933 roku przyjęto ustawę o regulacji zadłużenia rolniczego, w wyniku której zmniejszono zobowiązania finansowe gospodarstw rolnych wobec wierzycieli w wyniku spłaty części zobowiązań przez państwo³⁰. Jednocześnie wprowadzono cła protekcyjne na towary rolne a także obniżono ceny na nawozy mineralne³¹. Rozpoczętą w 1931 roku „Osthilfe” uznano za pomoc niewłaściwie wykorzystywaną, nietrwałą i koniunkturalną, stąd środki pierwotnie zaplanowane w jej ramach ograniczono, a w 1936 roku akcją tę formalnie zakończono³². We wrześniu 1933 roku powołano Stan Żywicielski Rzeszy (Reichsnährstand), będący organizacją zawodo-wo-stanową, w skład której, obok chłopów, weszli przedstawiciele izb rolniczych, przedsiębiorstw rolnych i handlowych trudniących się obrotem towarami rolniczymi. Twór ten zajmował się m.in. planowaniem wzrostu produkcji rolnej, kierowaniem rynkiem w zakresie regulacji i zbytu artykułów rolnych a także ustalaniem cen i marż handlowych. Działania były więc ukierunkowane na zwiększenie produkcji rolnej oraz podniesienie jej opłacalności poprzez zapewnienie zbytu wewnętrznego.

³⁰ Gesetz zur regelung der landwirtschaftlichen schuldbhältnisse, 1 Juni 1933, „Reichsgesetzblatt” 1933, teil I, nr 61, ss. 331–344.

³¹ Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. II, *Trzecia Rzesza*, Poznań 2006, s. 25 (dalej: Cz. Łuczak, *Trzecia Rzesza*).

³² Łączna pomoc w ramach „Osthilfe” wyniosła 1,103 mld marek, z czego do Prus Wschodnich skierowano ok. 400 mln marek, zob. Cz. Łuczak, *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, s. 134; S. Markowski, op. cit., ss. 196–197.

go po cenach korzystnych dla producentów żywności. Dzięki temu zwarto „nożyce cen” na artykuły rolne i przemysłowe, co podniosło rentowność warsztatów rolnych. Rozwój ilościowy produkcji rolnej przy stałych bądź podwyższonych cenach spowodował w latach 1933–1938 wzrost wartości produkcji brutto w rolnictwie w całej Rzeszy o 29,3%. Z kolei wpływy ze sprzedaży rolnictwa w Prusach Wschodnich wzrosły z 453 mln marek w 1933 roku do 609 mln marek w 1936³³.

Jednocześnie przyjęto rozwiązania prawne regulujące kwestie własnościowe średnich i dużych gospodarstw chłopskich. 29 września 1933 roku uchwalono ustawę o zagrodach dziedzicznych (Reichserbhofgesetz), na mocy której gospodarstwa od 7,5 do 125 ha powierzchni stały się niepodzielne, niepozbywalne i nieobciążalne³⁴. Instytucja zagród dziedzicznych wiązać miała na stałe część ludności niemieckiej z ziemią. Ich właściciele utracili prawo do ich sprzedaży a także zaciągania kredytów hipotecznych. Takie obostrzenia poważnie ograniczały prawo własności, ale według koncepcji narodowosocjalistycznych, ziemia nie mogła być „towarem”, a władania nią miało podlegać centralnej reglamentacji. Jednocześnie produkcja tych gospodarstw miała być podporządkowana nie tyle jednostkowym interesom ich użytkowników, lecz celom „wyższym”. Dodajmy, że według zapisów ustawy celem tego aktu prawnego było „zachowanie włościństwa, jako źródła krwi narodu niemieckiego”. Formalnie do grupy gospodarstw objętych działaniem ustawy mogły należeć tylko te, których dotychczasowymi właścicielami byli chłopci (Bauern), obywatele niemieccy krwi niemieckiej lub pokrewnej (stammesgleich). W rzeczywistości w Prusach Wschodnich objęto nią także gospodarstwa należące do polskiej mniejszości³⁵. Stwarzało to niebezpieczeństwo rugowania ich z własnych gospodarstw, gdyż wspomniany akt pozwalał na usuwanie złych gospodarzy, administrujących własnością wbrew zasadzie „dobra narodu”. Właściciel stawał się faktycznie dziedzicznym użytkownikiem ziemi i mógł jej zostać, w określonych warunkach, pozbawiony³⁶.

Utworzenie gospodarstw dziedzicznych doprowadziło do wzmocnienia ekonomicznego warstwy średniego i bogatego chłopstwa oraz wzrostu jego aktywności gospodarczej w Niemczech po 1933 roku. W całym kraju do kwietnia 1940 roku utworzono 691320 zagród dziedzicznych, które skupiały 21,4% ogółu gospodarstw rolnych i zajmowały 33,3% ich powierzchni³⁷. W Prusach Wschodnich do

³³ *Statistisches Handbuch...*, s. 24; Cz. Łuczak, *Trzecia Rzesza*, ss. 26–27.

³⁴ Reichserbhofgesetz, 29 September 1933, „Reichsgesetzblatt” 1933, teil I, nr 108, ss. 685–692.

³⁵ Wszystkich, którzy gospodarowali na zagrodach dziedzicznych w drugim pokoleniu uznano za Niemców, bez względu na faktyczne pochodzenie narodowe, zob. W. Wrzesiński, *Ruch polski na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920–1939*, Olsztyn 1973, s. 214.

³⁶ Zwracali na to uwagę polscy prawnicy już w okresie międzywojennym, zob. L. Górnicki, *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski międzywojennej (1933–1939)*, Bielsko-Biała 1993, ss. 186–188.

³⁷ Obliczenia własne na podst.: SJDR 1939/1940, tab. III/8, s. 89; tab. III/14, ss. 94–95. Por. Cz. Łuczak, *Trzecia Rzesza...*, s. 24.

tęgo czasu utworzono 45570 takich gospodarstw o łącznej powierzchni 1313991 ha. Stanowiło to około 29,7% ogółu gospodarstw rolnych tej prowincji i podobnie jak w całej Rzeszy, 33,3% ich powierzchni. Liczba zagród dziedzicznych utworzonych w Prusach Wschodnich stanowiła 6,6% ogółu tego typu gospodarstw w Rzeszy. Wskaźnik ten przewyższał udział gospodarstw wschodniopruskiej prowincji w ogólnej liczbie gospodarstw w Niemczech (4,8%), co świadczy, że tutaj nasycenie analogicznymi gospodarstwami było wyższe niż w innych regionach Rzeszy. Wynikało to z odmiennej struktury powierzchniowej warsztatów rolnych, w której dość duży odsetek stanowiły gospodarstwa mieszczące się w przedziale powierzchni ustalonej dla zagród dziedzicznych (7,5–125 ha), o czym niżej. Dodajmy, że grupa ta, wyraźnie faworyzowana przez nową władzę, stała się środowiskiem silnie wspierającym nazistów w Prusach Wschodnich. Warto też wspomnieć, że w prowincji tej do zagród dziedzicznych zaliczono także 134 gospodarstwa rolne o powierzchni przekraczającej 125 ha³⁸. Pozwalała na to ustawa, gdyż zgodnie z jej zapisami do zagród dziedzicznych można było włączyć także gospodarstwa powyżej 125 ha powierzchni, których właścicielami były osoby szczególnie zasłużone, lub na terenie których znajdowały się obiekty zabytkowe.

Wspomniane cele autarkiczne nazistów wymagały podjęcia działań zmierzających do zwiększenia produkcji rolnej. W listopadzie 1934 roku podczas zjazdu rolników ogłoszono „bitwę o wzrost produkcji” („Erzeugungsschlacht”). Podniesieniu produkcji rolnej służyć miało zwiększenie powierzchni upraw poprzez likwidację dotychczasowych ugorów, rozwój nauki i oświaty rolniczej, a także zwiększenie wydajności poprzez zaopatrzenie rolnictwa w nowe odmiany kwalifikowanego ziarna siewnego i sadzeniaków, oraz uszlachetnianie ras zwierząt hodowlanych, racjonalne żywienie i rozwój usług weterynaryjnych.

Trwalszym rozwiązaniem wpływającym na podniesienie koniunktury rolnictwa we wschodnich obszarach Rzeszy miało być gospodarcze uniezależnienie rolnictwa od dalekich rynków zbytu w Niemczech zachodnich poprzez rozwój rynku miejscowego. Jednak rozwój ten był uzależniony od przebudowy struktury gospodarczej prowincji wschodnich. W Prusach Wschodnich po dojściu nazistów do władzy nowa polityka wobec rolnictwa stała się więc częścią szerszej koncepcji przebudowy społeczno-gospodarczej tego obszaru – tzw. planu Kocha. Gauleiter Erich Koch był przekonany o konieczności głębokich reform gospodarczych w prowincji wschodniopruskiej. Wyjątkowość koncepcji Kocha, różniąca je od programów podejmowanych przez gauleiterów w innych regionach Rzeszy, polegała nie tylko na świadomości konieczności gruntownych przemian, lecz także

³⁸ Łączna liczba gospodarstw rolnych w Prusach Wschodnich w 1939 r. (przed nabytkami terytorialnymi) wynosiła 153652. Zajmowały one powierzchnię 3949230 ha, w tym 2704180 ha użytków rolnych. Obliczenia własne na podst.: SJDR 1939/1940, tab. III/8, s. 89; tab. III/14, s. 94–95; SJDR 1941/1942, tab. III/1, ss. 102–103.

na tym, że w opracowanie koncepcji rozwoju i modernizacji gospodarki włączyły się środowiska naukowe związane z miejscowym uniwersytetem, sympatyzujące z ruchem nazistowskim – tzw. „krąg królewiecki” („Königsberger Kreis”), na czele z Hansem-Bernhardem von Grünbergiem³⁹. Efektem prac grupy skupionej wokół Grünberga był plan gospodarczy dla Prus Wschodnich nazwany „planem Kocha” („Erich-Koch-Plan“)⁴⁰.

Jednym z najpilniejszych zadań zawartych w planie było zwalczanie bezrobocia⁴¹. Zadanie to, które przez wielu gauleiterów w Rzeszy było traktowane jako doraźne działania zmierzające do tworzenia miejsc pracy, w Prusach Wschodnich miało stać się jedynie wstępem do bardziej gruntownej przebudowy gospodarczej, mającej na celu oparcie rozwoju tego obszaru na zagęszczeniu ludności, rozwoju drobnego przemysłu, przede wszystkim rolno-spożywczego, bazującego na własnych surowcach, aktywizacji rzemiosła a także, z powodu położenia geograficznego, na dążeniu do usamodzielnienia i większego uniezależnienia gospodarczego prowincji. Liczono także na rozwój drobnej produkcji i usług ukierunkowanych na zaopatrzenie i obsługę armii. Spodziewano się, że ogólne ożywienie gospodarcze doprowadzi do zahamowania migracji mieszkańców prowincji do zachodniej części Rzeszy oraz pociągnie za sobą również rozwój rolnictwa⁴².

Działania podjęte w kierunku zwalczania bezrobocia wywarły dość poważny wpływ na miejscowe rolnictwo. W 1934 roku około 57 tys. bezrobotnych, z nakazem pracy zostało skierowanych do słabo opłacanych robót publicznych⁴³. Inwestycje te nie pozostawały obojętne dla rolnictwa. Dla wielu chłopów stawiających się z własnym sprzężajem, roboty publiczne stanowiły dodatkowe źródło dochodu. Bezrobotnych kierowano także do rolnictwa w charakterze robotników rolnych. Około 30 tys. pracowników, w tym 20 tys. z innych regionów Rzeszy, wysłano do pracy w gospodarstwach rolnych w Prusach Wschodnich w ramach „pomocy wsi”

³⁹ Hans-Bernhard von Grünberg (1903–1975) – niemiecki politolog i narodowy socjalista. Stał w Prusach Wschodnich na czele Narodowosocjalistycznego Niemieckiego Związku Wykładowców (Nationalsozialistischer Deutscher Dozentenbund), odpowiedzialnego za „czystkę” wśród kadry naukowej. Ostatni rektor Uniwersytetu w Królewcu (1937–1944). Po zbombardowaniu Królewca wstąpił na ochotnika do armii. Na froncie wschodnim dostał się do sowieckiej niewoli. Zwolniony w 1951 r. osiadł w zachodnich Niemczech.

⁴⁰ R. Meindl, op. cit., s. 181.

⁴¹ Walka z tym zjawiskiem nie była specyfiką wschodniopruską, gdyż naziści podjęli ją w całej Rzeszy w oparciu o ustawę o zmniejszeniu bezrobocia z 1 VI 1933 r., zob. Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit, 1 Juni 1933, „Reichsgesetzblatt” 1933, teil I, nr 60, ss. 323–329. Ustawa ta poprzez m.in. organizowanie na szeroką skalę robót publicznych i kierowanie robotników do majątków rolnych, pozwoliła hitlerowcom w ciągu kilku miesięcy ograniczyć bezrobocie. Kolejna ustawa z 20 I 1934 r., która stworzyła podstawy hitlerowskiego prawa pracy, zwiększyła w jeszcze większym stopniu rygor pracy, zob. Gesetz zur Ordnung der nationalen Arbeit, 20 Januar 1934, „Reichsgesetzblatt” 1934, teil I, nr 7, ss. 45–56.

⁴² B. Koziełło-Poklewski, op. cit., s. 33.

⁴³ R. Meindl, op. cit., ss. 186–187. W kolejnych latach liczba zatrudnionych przy robotach publicznych sukcesywnie malała: w 1934 r. zatrudniano ponad 29 tys. osób, w 1935 – 12,9 tys., w 1936 – 7,2 tys., w 1937 – 3,2 tys., zob. *Statistisches Handbuch*, tab. VI/46, ss. 104–105.

(„Landhilfe”). Poza likwidacją bezrobocia, akcja ta była jednocześnie elementem prowadzonej wówczas „polityki narodowościowej”. Chciano w ten sposób usunąć z rynku pracy w Prusach Wschodnich niepożądanych polskich sezonowych robotników rolnych i zastąpić ich robotnikami niemieckimi⁴⁴. Jeszcze inną odmianą pomocy dla rolnictwa była akcja „Landjahr”. W jej ramach młodzież po ukończeniu szkół przez rok była wysyłana do prac pomocowych w gospodarstwach rolnych. Później ta forma pomocy została zastąpiona przez inną – „służbę rolną” („Landdienst”), w ramach której młodzież szkolna należąca do Hitlerjugend, a także studencka należąca do Narodowosocjalistycznego Niemieckiego Związku Studentów (Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund), w czasie wolnym od nauki brała udział w pracach rolnych i jednocześnie poddawano ją procesowi indoktrynacji. Po wybuchu wojny obie formy pomocy („Landhilfe” i „Landdienst”) słabły. Jeszcze w pierwszym kwartale 1940 roku zatrudniano w Prusach Wschodnich w ramach obu akcji średnio 1300–1450 osób. Jednak od kwietnia i maja 1940 roku, po rozpoczęciu kolejnych kampanii wojennych, ograniczono ją o połowę⁴⁵. W miejsce rekrutów powołanych do wojska, kierowano do prac rolnych robotników przymusowych i jeńców, o czym niżej.

Szybkie działania Ericha Kocha zmierzające do likwidacji bezrobocia poprzez sztuczne tworzenie miejsc pracy przyniosły sukces powierzchowny, który gauleiter wykorzystał propagandowo⁴⁶. Ze statystyk niemieckich wynika, że średnioroczny odsetek bezrobotnych w Prusach Wschodnich w 1932 roku wyniósł 19,8% (w Rzeszy 30,0%), w 1933 r. – 12,7% (w Rzeszy 26,3%), w 1934 roku – 3,8% (w Rzeszy 14,9%). W następnych latach wskaźnik bezrobocia malał i w roku 1939 osiągnął w Prusach Wschodnich poziom 1,3%, a w całej Rzeszy 2,1%⁴⁷. Działania doraźne, prowadzące do wzrostu zatrudnienia, przełożyły się także na wzrost spożycia wewnętrznego, a to z kolei wpłynęło na poprawę sytuacji miejscowego rolnictwa.

Nadzieje kół gospodarczych w prowincji na ożywienie i częściową zmianę struktury gospodarczej Prus Wschodnich, przekreślił czteroletni plan gospodarczy realizowany w III Rzeszy w latach 1936–1940. Priorytetem obranej wówczas polityki gospodarczej były zbrojenia, co stwarzało perspektywę rozwoju ekonomicznego bardziej uprzemysłowionym prowincjom Rzeszy. Według założeń przyjętego

⁴⁴ R. Meindl, op. cit., ss. 186–187.

⁴⁵ SJDR 1941/1942, tab. X/15, s. 421.

⁴⁶ Żaden inny gauleiter nie cieszył się w tym czasie tak dużym zainteresowaniem dziennika „Völkischer Beobachter”, centralnego organu prasowego NSDAP, zob R. Meindl, op. cit., s. 186.

⁴⁷ *Statistisches Handbuch*, tab. VI/46, ss. 104–105; SJDR 1939/1940, tab. X/2, s. 372. Paradoksalnie walkę z bezrobociem ułatwiły także zapóźnienia rozwojowe oraz słabiej rozwinięta infrastruktura Prus Wschodnich w stosunku do innych regionów Rzeszy. Pozwoliło to szybko zatrudnić bezrobotnych przy realizacji inwestycji bardzo pracochłonnych, takich jak budowa dróg (m.in. autostrada Elbląg–Królewiec), czy melioracja gruntów. Warto też wspomnieć, że podobne plany były opracowywane jeszcze w czasach Republiki Weimarskiej. W 1932 r. przy robotach publicznych zatrudniano w Prusach Wschodnich 5,3 tys. osób, zob. ibidem, tab. VI/46, s. 104.

planu Prusy Wschodnie przede wszystkim miały pełnić rolę dostawcy żywności do pozostałych regionów Niemiec. Poza tym, ze względu na duże zapotrzebowanie na siłę roboczą w przemyśle zbrojeniowym, Koch i grupa skupiona wokół „kręgu królewieckiego” musieli pogodzić się z tym, że ponownie nastąpi migracja wschodniopruskiej siły roboczej do uprzemysłowionych regionów Niemiec, co niekorzystnie wpłynie nie tylko na miejscową gospodarkę, ale także na wspomnianą wyżej „politikę narodowościową” realizowaną m.in. poprzez zamykanie rynku pracy w Prusach Wschodnich dla polskich robotników rolnych⁴⁸.

Mimo tych ograniczeń koniunkturę w prowincji starano się rozkręcać poprzez zamówienia rządowe na dostawy dla przemysłu surowców miejscowego pochodzenia oraz programy socjalnego budownictwa mieszkaniowego, dzięki którym rozwinęto zabudowę miast i miasteczek, ożywiono miejscowy przemysł budowlany i podniesiono wewnętrzne spożycie⁴⁹. Ożywienie gospodarcze i pierwsze efekty przebudowy struktury gospodarczej dostrzec można w zmianach struktury zawodowej mieszkańców Prus Wschodnich. Odsetek ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie i leśnictwie w latach 1933–1936 spadł z 42,2% do 36,6% (dla całej Rzeszy wskaźnik ten w tym samym okresie kształtował się na poziomie 21,0% i 18%). Jednocześnie wzrósł odsetek ludności utrzymującej się z pracy w przemyśle i rzemiośle z 21,6% do 24,1% (w całej Rzeszy odpowiednio: 38,8% i 41,0%)⁵⁰.

3. Osadnictwo, struktura powierzchniowa i wyniki produkcji rolnej

3.1. Osadnictwo

Przez cały okres międzywojenny występowało w prowincji zjawisko odpływu ludności w wieku produkcyjnym do zachodnich obszarów Rzeszy, w których coraz szybciej rozwijał się przemysł. Na terenie Prus Wschodnich miały miejsce jednocześnie dwa ząbwiąjące się zjawiska migracyjne. Migracja ludności wiejskiej do uprzemysłowionych miast („Landflucht”) oraz migracja ludności do zachodnich prowincji. Ten drugi kierunek transferu ludności nazwano „ucieczką ze Wschodu” („Ostflucht”). Źródłem wspomnianych migracji był przede wszystkim chłonny rynek pracy na zachodzie, który stwarzał większe perspektywy awansu dzięki

⁴⁸ R. Meindl, op. cit., s. 188.

⁴⁹ Dzięki uruchomieniu taniach kredytów w wielu miejscowościach Prus Wschodnich nowym elementem substancji mieszkaniowej stały się charakterystyczne domki jednorodzinne z drewnianym poddaszem, potocznie nazywane od nazwiska gauleitera Prus Wschodnich „kochówkami”. Wznosili je m.in. robotnicy rolni, robotnicy leśni i rybacy.

⁵⁰ Dane te dla części obszaru Prus Wschodnich, na których po wojnie utworzono województwo olsztyńskie (w granicach z 1946 r.) były nieco inne. Odsetek ludności utrzymującej się z pracy w rolnictwie i leśnictwie wynosił 42,3%, natomiast z pracy w przemyśle i rzemiośle 23,8%, zob. M. Przedpelski, S. Smoliński, op. cit., ss. 74, 85.

m.in. wyższym średnio o 1/3 uposażeniom. Średnie tygodniowe wynagrodzenie robotnika w Prusach Wschodnich w 1929 roku wynosiło 18,64 marek, podczas gdy w całej Rzeszy 31,19 marek. W kolejnych latach, różnica ta zmniejszyła się, co było skutkiem światowego kryzysu gospodarczego i masowego bezrobocia wśród robotników przemysłowych. Średnie tygodniowe uposażenia w Prusach Wschodnich i w całej Rzeszy kształtowały się następująco: w 1932 roku 16,06 i 22,88 marek, w 1934 roku 16,09 i 22,83 marek, w 1936 roku 17,68 i 25,19 marek⁵¹.

Z powyższych powodów z Prus Wschodnich do zachodnich prowincji Rzeszy rocznie emigrowało w latach dwudziestych 15–20 tys. robotników. Według niektórych ówczesnych szacunków, zakładających, że koszt wychowania jednego obywatela wynosił ok. 3 tys. marek, obliczano, że prowincja traciła na tym zjawisku od 45 do 60 mln marek rocznie⁵². Utrata cennej siły roboczej prowadziła do deficytu rąk do pracy w majątkach ziemskich, co podrażało koszty produkcji w rolnictwie. Szereg gospodarstw junkierskich opierało swoje możliwości rozwojowe niemal wyłącznie na emigracji sezonowej ludności polskiej z północnego Mazowsza i Podlasia. Siła robocza z Polski była tańsza od miejscowej⁵³.

Zdając sobie sprawę z groźby stopniowego wyludnienia prowincji, a z drugiej strony chcąc podnieść rentowność wschodniopruskich gospodarstw, władze centralne przyjmując 11 sierpnia 1919 roku specjalną ustawę⁵⁴, rozpoczęły akcję osadniczą. Jak sądzono zwiększenie zaludnienia poprzez osadnictwo rolne częściowo zmieni strukturę powierzchniową gospodarstw rolnych, rozwiąże problem

⁵¹ *Statistisches Handbuch*, tab. XII/186, s. 265.

⁵² A. Plutyński, op. cit., s. 225.

⁵³ Robotnicy rolni z terenów nadgranicznych, zwłaszcza z ziem polskich, odgrywali istotną rolę w gospodarce rolnej Prus Wschodnich jeszcze przed wybuchem I wojny światowej (zob. K. Wajda, *Robotnicy zakordonowi w rolnictwie Prus Wschodnich*, KMW 1969, nr 4, ss. 525–540). Po I wojnie do 1926 r. emigracja zarobkowa polskich „sezonowców” do Prus Wschodnich odbywała się nielegalnie, wbrew wprowadzonemu przez władze polskie zakazowi emigracji obywateli polskich na niemiecki rynek pracy (H. Janowska, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939*, Warszawa 1981, s. 125). W ten sposób polscy robotnicy rolni w Prusach Wschodnich byli pozbawieni opieki polskich konsulatów. Jednak po 1926 r. stanowisko władz polskich się zmieniło. Polscy dyplomaci w nielegalnej emigracji polskich robotników sezonowych do Prus Wschodnich dostrzegali możliwość przeciwdziałania tą drogą zjawisku wynarodawiania Mazurów. Wzajemne kontakty ludności mazurskiej z polską miały prowadzić do zbliżenia i utrwalania polskiego języka i kultury, szczególnie w nadgranicznych powiatach Prus Wschodnich. Ze względu na niekontrolowany przepływ polskich robotników rolnych do Prus Wschodnich, i w związku z tym brakiem ewidencji urzędowej, ustalenie ich liczby jest trudne. W 1928 r. wicekonsul Filip Zawada, opierając się na szacunkach olsztyńskiego wicekonsulatu, ocenił liczbę polskich robotników sezonowych w rejencji olsztyńskiej na około 10 tys. W przypadku polskich robotników stałych prawne kwestie ich statusu uregulowała polsko-niemiecka konwencja emigracyjna z 24 listopada 1927 r. Robotnicy stali przybyli do Prus Wschodnich przed 1 stycznia 1919 r. mieli prawo pozostać, natomiast spośród tych, którzy przybyli później, polskie konsulaty miały prawo wyznaczyć 14% ich stanu do pozostania w Prusach Wschodnich, reszta zaś miała powrócić do kraju. Na podstawie sprawozdań polskich konsulatów w Prusach Wschodnich z 1929 r. liczba polskich stałych robotników wynosiła 2601, robotników sezonowych przybyłych legalnie (zgodnie z limitami określonymi przez Niemiecką Centralę Robotniczą – Arbeiterzentrale) 2928 osób, przybyłych nielegalnie 6500 osób. Według tych szacunków łącznie w 1929 r. przebywało w majątkach rolnych w Prusach Wschodnich 12029 polskich robotników rolnych, zob. M. Szołtowska, op. cit., ss. 171–175 i tab. 3, s. 177.

⁵⁴ Reichsiedlungsgesetz, 11 August 1919, „Reichsgesetzblatt” 1919, nr 155, ss. 1429–1436.

braku rąk do pracy, podniesie poziom konsumpcji i ogólny dobrobyt w prowincji, a także da możliwość osiedlenia się w Prusach Wschodnich w nowych gospodarstwach 2–3 tysiącom rodzin rocznie, przeważnie dotkniętym bezrobociem⁵⁵. Z drugiej strony akcja osadnicza prowadziła jednocześnie do powstawania swobodnych „pasów ochronnych” tworzonych przez ludność niemiecką na obszarach graniczących z Polską, gdyż obok Prus Wschodnich, osadnictwo objęło także inne tereny nadgraniczne. Akcja ta, mimo że część osadników z czasem porzucała otrzymane warsztaty rolne z powodu trudnych warunków gospodarowania, przyniosła wymierne efekty⁵⁶. W latach 1919–1937 utworzono w Prusach Wschodnich 13909 nowych zagród, obejmujących ogółem 176837 ha, oraz 13772 tzw. zagrody sąsiedzkie o łącznej powierzchni 39494 ha⁵⁷. Dodajmy, że w miarę postępów wspomnianej akcji, szczególnie nasilonej po 1927 roku, w wyniku której częściowo parcelowano zadłużone majątki junkierskie i tworzono mniejsze gospodarstwa osadnicze uprawiane samodzielnie przez ich właścicieli, stopniowo uniezależniano rolnictwo wschodniopruskie od polskiej sezonowej siły roboczej.

3.2. Struktura powierzchniowa gospodarstw

Polityka władz centralnych, uzależniająca pomoc finansową dla zadłużonych dużych gospodarstw i majątków ziemskich od odsprzedaży części ich obszarów na cele osadnicze, doprowadziła także do częściowego przekształcenia struktury powierzchniowej gospodarstw rolnych w Prusach Wschodnich. W latach 1925–1933 zmniejszył się udział dużych i wielkich gospodarstw (powyżej 100 ha) w ogólnej powierzchni gospodarstw z 51% do 46,9% (użytków rolnych odpowiednio: z 39,2% do 35,4%)⁵⁸. Zmniejszył się także udział najmniejszych warsztatów rolnych z 0,9% do 0,7% w ogólnej powierzchni gospodarstw. Zjawisko likwidowania najmniejszych gospodarstw w latach 1925–1933 jest jeszcze bardziej widoczne, gdy przyjrzemy się zmianom dotyczącym udziału tej grupy gospodarstw w odsetku ogólnej liczby gospodarstw. W 1925 roku wskaźnik ten dla najmniejszych gospodarstw wynosił 21,9% a w 1933 roku już tylko 14,2%. Jednocześnie w wyniku wspierania wspomnianego osadnictwa rolnego zwiększyła się w tym samym czasie z 15,1% do 18,3% łączna powierzchnia gospodarstw o powierzchniach od 5 do 20 ha oraz gospodarstw od 20 do 50 ha (z 16,9% do 17,9%) (Tabela 1).

⁵⁵ W czasach hitlerowskich coraz szerszym strumieniem kierowano na wieś uboższą część mieszkańców miast. Akcją osadniczą objęto także rzemieślników, którzy łączyli uprawę otrzymanej ziemi z pracą rzemieślniczą, zob. J. A. Wilder, op. cit., s. 80.

⁵⁶ Por. A. Muennich, op. cit., ss. 25 i n.

⁵⁷ *Statistisches Handbuch*, s. 167, zob. także B. Koziello-Pokleński, op. cit., s. 41.

⁵⁸ Obliczenia własne na podst.: SJDR 1927, tab. III/1, s. 49; SJDR 1934, tab. III/1, s. 60, tab. III/2, s. 61.

Tabela 1. Struktura powierzchniowa gospodarstw w Prusach Wschodnich w latach 1925–1939

Grupy powierzchniowe	1925		1933		1939	
	Prusy Wschodnie	Województwo olsztyńskie ^a	Prusy Wschodnie	Województwo olsztyńskie ^a	Prusy Wschodnie ^b	Województwo olsztyńskie ^a
A. Odsetek ogólnej liczby gospodarstw						
poniżej 2 ha	21,9	23,0	14,2	13,5	16,8	16,2
2–5 ha	19,7	16,6	19,3	16,6	18,1	15,5
5–20 ha	36,7	36,1	43,6	44,3	42,8	43,9
20–50 ha	13,5	14,6	14,8	16,1	15,0	16,2
50–100 ha	5,0	6,0	5,1	6,2	4,5	5,7
powyżej 100 ha	3,2	3,7	3,0	3,3	2,8	2,5
B. Odsetek ogólnej powierzchni gospodarstw						
poniżej 2 ha	0,9	0,9	0,7	0,6	0,8	0,9
2–5 ha	2,6	2,2	2,5	2,1	3,2	3,0
5–20 ha	15,1	15,0	18,3	18,4	19,8	24,0
20–50 ha	16,9	17,4	17,9	19,0	19,1	23,1
50–100 ha	13,5	15,0	13,7	15,2	13,8	17,7
powyżej 100 ha	51,0	49,5	46,9	44,7	43,3	31,3

^a część Prus Wschodnich odpowiadająca późniejszemu województwu olsztyńskiemu w granicach z 1946 r.

^b w granicach z 1938 r.

Źródło: *Statistisches Handbuch für die Provinz Ostpreussen*, Schlossberg (Ostrpr.) – Leipzig 1938, ss. 126–127, 130–131; B. Koziełło-Poklewski, *Rola Prus Wschodnich w niemieckim organizmie gospodarczym w okresie międzywojennym*, [w:] *Województwo olsztyńskie. Monografia ekonomiczno-społeczna 1945–1969*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 40; R. Buławski, *Struktura włościańskiego stanu posiadania na nowych ziemiach*, [w:] *I Sesja Rady Naukowej dla Zagadnień Ziemi Odzyskanych 30 VII – 1 VIII 1945 r.*, z. 2, *Problemy osadniczo-przesiedleńcze Ziemi Odzyskanych*, Kraków 1945, s. 15.

Kierunek zmian w strukturze gospodarstw, sprowadzający się do obniżania liczby i udziału gospodarstw największych w ogóle powierzchni wszystkich gospodarstw, przy jednoczesnym wzroście udziału gospodarstw średnich i dużych, został utrzymany także po przejęciu władzy przez nazistów. Z danych statystycznych wynika, że w przedziałach obszarowych od 5 do 100 ha zmniejszył się udział gospodarstw w ogólnej liczbie gospodarstw o 1,2 punktu procentowego i jednocześnie zwiększył

udział tych gospodarstw w ogólnej powierzchni o 2,8 punktu procentowego. Ponadto zmniejszeniu uległ udział gospodarstw o powierzchniach powyżej 100 ha o 3,6 punktu procentowego. Świadczy to o tym, że proces odsprzedawania części majątków junkierskich prowadził do upelnorolnienia i zwiększenia powierzchni zagród dziedzicznych (powyżej 7,5 ha). Był to niewątpliwie skutek przyjęcia wspomnianej ustawy z 29 września 1933 roku zabraniającej obrotu i podziału warsztatów rolnych o powierzchni od 7,5 do 125 ha. Przypomnijmy, że utrzymanie silnych średnich i dużych zagród dziedzicznych sprzyjało wzrostowi produkcji rolnej w okresie rządów hitlerowskich. Z drugiej strony gospodarstwa poniżej 7,5 ha uległy w latach 1933–1939 dalszemu rozdrobnieniu, o czym świadczy wzrost odsetka gospodarstw małych w ogólnej liczbie i powierzchni gospodarstw w Prusach Wschodnich (Tabela 1).

3.3. Powierzchnia ogólna upraw i struktura zasiewów

W okresie międzywojennym ogólna powierzchnia ziemi rolnej w Prusach Wschodnich zmieniła się nieznacznie. Do 1932 roku wahała się w granicach nieco ponad 2,6 mln ha (Tabela 2). Względnie stałą powierzchnię ziemi użytkowania rolniczego można wytłumaczyć tym, że w tym okresie nie było alternatywy dla rolnictwa, jako podstawowej gałęzi gospodarczej w prowincji. Wspomniane wyżej trudności ekonomiczne po pierwszej wojnie światowej nie sprzyjały rozwojowi innych gałęzi gospodarczych a także inwestycjom infrastrukturalnym, w wyniku których stan ziemi rolnej mógłby ulec zmianie. Recesja gospodarcza i narastające problemy rozwojowe rolnictwa, których skutkiem było m.in. rosnące zadłużenie i licytacja gospodarstw, prowadziły co najwyżej do zmian własnościowych, a nie przeznaczenia ziemi rolnej. W miejsce dotychczasowych właścicieli, po licytacji, gospodarstwa były nabywane przez kolejnych.

Tabela 2. Struktura ziemi rolnej w Prusach Wschodnich w latach 1925–1939

Wyszczególnienie	1925		1932		1939	
	ha	%	ha	%	ha	%
Grunty orne	1953604	73,3	1910558	72,3	1867813	69,1
Łąki i pastwiska	685079	25,7	706127	26,7	794520	29,4
Sady i ogrody	25620	1,0	27299	1,0	41847	1,5
Razem:	2664303	100,0	2643984	100,0	2704180	100,0

^a w granicach z 1938 r.

Źródło: Obliczenia własne na podst.: SJDR 1933, tab. III/9, s. 62–63; SJDR 1939/1940, tab.

III/14, ss. 94–95; B. Koziełło-Poklewski, op. cit., s. 42.

Nieznaczne zwiększenie powierzchni gruntów rolnych nastąpiło po przejściu rządów przez nazistów. Do 1939 roku przyrost ten wyniósł nieco ponad 60 tys. ha, co wynikało z poprawy koniunktury w rolnictwie i zagospodarowywania nieużytków. Podkreślić warto, że w okresie tym nastąpiła także dość widoczna zmiana w strukturze ziemi rolnej w Prusach Wschodnich. Zmniejszył się odsetek gruntów ornych (z 72,3% do 69,1%) głównie na rzecz łąk i pastwisk (wzrost z 26,7% na 29,4%), co świadczy o stopniowym rozwoju produkcji hodowlanej w prowincji⁵⁹.

W okresie międzywojennym w rolnictwie wschodniopruskim zmianom ulegała także struktura upraw. W okresie Republiki Weimarskiej nastąpił wyraźny wzrost powierzchni zasiewów pszenicy, a zmniejszyły żyta i owsa, co wynikało z nierównomiernego spadku cen na ziarna poszczególnych zbóż w okresie kryzysu gospodarczego. W latach 1928–1932 średnie ceny hurtowe pszenicy spadły w Niemczech o 4,1%, natomiast żyta o 24,5% a owsa aż o 37,1%⁶⁰. Poza tym odcięcie od dostaw tanich rosyjskich pasz wpłynęło na wzrost areалу upraw buraków pastewnych i mieszanki zbożowej wykorzystywanych jako pasza treściwa. Jednocześnie zmniejszyła się nieco powierzchnia upraw pasz objętościowych. Ponadto w okresie tym na podobnym poziomie utrzymywała się powierzchnia zasiewów ziemniaków, a buraków cukrowych uległa nieznacznemu ograniczeniu. Zmniejszeniu uległ także udział ugorów w ogólnej powierzchni ziemi ornej z 6% do 4,5% (Tabela 3).

Tabela 3. Struktura zasiewów w Prusach Wschodnich w latach 1926–1939

Wyszczególnienie	1926		1932		1939 ^a	
	ha	%	ha	%	ha	%
1	2	3	4	5	6	7
Żyto	435335	22,2	403021	21,1	445000	23,8
Pszenica	71767	3,7	125448	6,6	78571	4,2
Jęczmień	121729	6,2	132634	6,9	137301	7,4
Owies	303535	15,5	238924	12,5	182569	9,8
mieszanka zbożowa	77197	3,9	101779	5,3	183610	9,8
Ziemniaki	180239	9,2	179995	9,4	183129	9,8
buraki pastewne	43390	2,2	49635	2,6	68733	3,7
buraki cukrowe	3333	0,2	2407	0,1	9862	0,5
rośliny pastewne ^b	311671	15,9	303798	15,9	338125	18,1

⁵⁹ SJDR 1933, tab. III/9, s. 62–63; SJDR 1939/1940, tab. III/14, ss. 94–95.

⁶⁰ Cz. Luczak, *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, s. 129.

1	2	3	4	5	6	7
rośliny przemysłowe ^c	4321	0,2	1715	0,1	4596	0,2
Inne	291997	14,9	285761	15,0	212811	11,4
Ugory	117345	6,0	85441	4,5	23506	1,3
Razem:	1961859	100,0	1910558	100,0	1867813	100,0

^a w granicach z 1938 r.

^b koniczyna, lucerna, inne pastewne

^c rzepak, rzepik, len, konopie, inne przemysłowe

Źródło: SJDR 1926, tab. III/5, ss. 54–55; SJDR 1933, tab. III/10, ss. 64–65; SJDR 1939/1940, tab. III/15, ss. 96–97.

Wraz z przejęciem rządów przez nazistów struktura upraw zmieniła się. Przygotowania do wojny zdeterminowały wzrost produkcji roślin przemysłowych, wśród nich zwłaszcza roślin oleistych i włóknistych. Między 1932 i 1939 rokiem powierzchnia zasiewów tych płodów rolnych wzrosła o 168% (wśród samych roślin oleistych wzrost o 379,3%). Największy przyrost nastąpił w areale upraw buraków cukrowych, bo aż o 409,7%. Było to skutkiem ogólnych założeń polityki rolnej nastawionej w tym czasie na wzrost produkcji olejów roślinnych i cukru⁶¹. Podkreślić warto również wzrost powierzchni upraw roślin pastewnych. Z porównania łącznego areалу obsiewów mieszanki zbożowej (wykorzystywanej w celach paszowych), buraków pastewnych oraz innych roślin pastewnych (m.in. koniczyny i lucerny) wynika, że w latach 1932–1939 nastąpił wzrost o 29,7%. Jednocześnie wyraźnie ograniczono powierzchnię zasiewów pszenicy (o 37,4%) oraz owsa (o 23,6%). Nieznacznie wzrosła jedynie powierzchnia upraw żyta o 10,4%⁶². Opisane zjawisko było skutkiem stopniowego przechodzenia w Prusach Wschodnich z gospodarki zbożowej na hodowlaną⁶³.

3.4. Zbiory i przeciętna wydajność

Rosnące zadłużenie rolnictwa w latach dwudziestych nie sprzyjało intensyfikacji produkcji rolnej. Zaciągnięte po 1923 i 1924 roku kredyty, jak już wyżej wspomniano, zmuszały właścicieli gospodarstw przede wszystkim do szukania środków na spłatę zobowiązań. Na ten cel szła w głównej mierze pomoc państwowa. Większości warsztatów rolnych nie stać było na nabywanie odpowiednio dużych ilości nawozów sztucznych, środków ochrony roślin, czy też maszyn i urządzeń rolniczych. Przykładowo w 1926 roku na terenie Prus Wschodnich zużyto średnio na

⁶¹ Idem, *Trzecia Rzesza*, s. 26.

⁶² SJDR 1933, tab. III/10, s. 64–65; SJDR 1939/1940, tab. III/15, ss. 96–97.

⁶³ Por. B. Koziello-Poklewski, op. cit., s. 42.

jeden hektar ziemi uprawnej zaledwie 7,86 kg nawozów potasowych, podczas gdy w całej Rzeszy 20,74 kg/ha⁶⁴. Efektem niedoinwestowania wschodniopruskiego rolnictwa były dość słabe plony. Przeciętna wydajność większości głównych ziemiopłodów w 1926 roku była niższa niż w pierwszym roku powojennym (1919). Średnie zbiory żyta spadły z 13,3 do 12,5 q/ha, pszenicy z 14,8 do 12,3 q/ha, owsa z 14,0 na 13,4 q/ha. Wzrosła jedynie wydajność jęczmienia z 13,7 do 15,8 q/ha oraz ziemniaków z 78,5 do 115,2 q/ha (Tabela 4). W tym ostatnim przypadku wysoki wzrost wydajności ziemniaków wynikał ze szczególnie niskich plonów w 1919 roku, co było skutkiem niesprzyjających warunków atmosferycznych.

Tabela 4. Przeciętna wydajność głównych ziemiopłodów w Prusach Wschodnich w okresie międzywojennym (w q/ha)

Plody rolne	1919		1926		1928		1932		1938	
	Prusy Wsch.	Rze-sza	Prusy Wsch.	Rze-sza	Prusy Wsch.	Rze-sza	Prusy Wsch.	Rze-sza	Prusy Wsch.	Rze-sza ^a
Żyto	13,3	13,9	12,5	13,5	16,0	18,4	15,1	18,8	19,4	19,8
Pszenica	14,8	16,7	12,3	16,2	17,6	22,3	15,1	21,9	20,3	23,6
Jęczmień	13,7	14,8	15,8	16,6	18,5	22,0	16,2	20,5	20,5	22,2
Owies	14,0	15,0	13,4	18,2	17,3	19,9	13,7	20,2	19,3	21,6
Ziemniaki	78,5	98,5	115,2	108,8	136,0	144,0	130,9	163,3	160,6	180,1
Buraki cukrowe	–	–	249,8	260,5	248,6	242,3	249,9	290,9	314,7	333,4
Buraki pastewne	–	–	–	–	349,1	316,8	437,7	423,3	507,6	469,7

^a w granicach z 1937 r.

Źródło: Zestawienie własne na podst.: SJDR 1920, tab. III/5b, s. 43; SJDR 1927, tab. III/6, ss. 56–57; SJDR 1929, tab. III/13, ss. 76–77; SJDR 1933, tab. III/12, ss. 68–69; SJDR 1939/40, tab. III/17, ss. 100–101.

W latach 1926–1929, gdy do rolnictwa wschodniopruskiego zaczęto kierować pomoc finansową, wzrosło zużycie nawozów mineralnych. Dla przykładu w roku gospodarczym 1927/1928 zużyto 11,67 kg/ha nawozów potasowych (w Rzeszy 23,97 kg/ha), a w 1928/1929 11,85 kg/ha (w Rzeszy 25,99 kg/ha). Przełożyło się to na podniesienie wydajności wszystkich głównych ziemiopłodów w Prusach Wschodnich. Największy wzrost uzyskano w uprawie pszenicy (43,1%), owsa (29,1%), żyta (28%) oraz ziemniaków (18,1%). Jednak bogatsze nawożenie i korzystniejsze warunki produkcji rolnej w innych prowincjach niemieckich spowodowały, że w skali całego kraju zanotowano jeszcze wyższy wzrost wydajności zbóż i ziemniaków: pszenicy o 37,7%, żyta o 36,3%, jęczmienia o 32,5%, ziemniaków o 32,4%⁶⁵.

⁶⁴ SJDR 1926, tab. III/10b, s. 59.

⁶⁵ Obliczenia własne na podst.: SJDR 1927, tab. III/6, ss. 56–57; SJDR 1929, tab. III/13, ss. 76–77.

W latach kryzysu gospodarczego ponownie nastąpił spadek zużycia nawozów sztucznych w Prusach Wschodnich. W roku gospodarczym 1929/1930 zużyto 9,65 kg/ha nawozów potasowych (w Rzeszy 26,53 kg/ha), w roku 1930/1931 zużycie spadło do 9,07 kg/ha (w Rzeszy 22,70 kg/ha), a w roku 1931/1932 do 7,02 kg/ha (w Rzeszy 19,01 kg/ha)⁶⁶. Średnio we wschodniopruskiej prowincji, mimo kierowanej pomocy finansowej, zużywano 2,5–3 krotnie mniej nawozów sztucznych niż na polach innych obszarów Rzeszy. Poza tym dużym problemem rolnictwa był brak środków inwestycyjnych nie tylko na nawozy, ale również na unowocześnienie produkcji. Do tego w latach 1929–1932 wystąpiły dość niesprzyjające dla upraw warunki atmosferyczne. W efekcie w latach 1928–1932 w Prusach Wschodnich spadła wydajność wszystkich zbóż i ziemniaków. W największym stopniu owsa (o 20,8%), pszenicy (o 14,2%) i jęczmienia (o 12,4%) (Tabela 4). Dodajmy, że na terenie Rzeszy w latach kryzysu gospodarczego 1929–1932 nastąpił w rolnictwie spadek wartości produkcji netto (o 32,5%) i brutto (o 31,4%). Obniżeniu uległy więc nakłady inwestycyjne w latach 1928–1932 o 44,1%, oraz zmniejszyło się zużycie nawozów mineralnych o ponad 20%. Ogółem zadłużenie rolnictwa w Rzeszy wzrosło z 10,8 mld marek w 1928 do 11,6 mld marek w 1930 roku (o 7,4%)⁶⁷.

Po przejściu władzy przez nazistów, zgodnie ze wspomnianą już koncepcją autarkii żywnościowej i ogłoszeniem „bitwy o wzrost produkcji” rolnej („Erzeugungsschlacht”), władze hitlerowskie dokładały wielu starań zmierzających do podniesienia wydajności produkcji rolnej. Do wybuchu wojny jej zwiększenie osiągnano przede wszystkim poprzez intensywniejsze stosowanie nawozów mineralnych, selekcję ziarna siewnego i mechanizację rolnictwa. Przykładowo w Prusach Wschodnich w kolejnych latach rządów hitlerowskich nawożenie mineralne tlenkiem potasu (K_2O) wyraźnie wzrosło: w 1934/1935 do 14,79 kg/ha, w 1936/1937 do 17,10 kg/ha, i w 1938/1939 do 25,09 kg/ha. Podobny wzrost wystąpił we wskaźnikach zużycia nawozów azotowych (N). Od 1933 do 1939 roku ich zużycie wzrosło z 6,0 kg/ha do 11,3 kg/ha, choć dodajmy, że ten rodzaj nawozów sztucznych, mimo wykazanego wzrostu zużycia, w porównaniu z innymi prowincjami i krajami Rzeszy, stosowany był we wschodniopruskiej prowincji w 2–3 krotnie mniejszych ilościach⁶⁸.

Stosowanie bardziej plennych nasion, nawozów sztucznych a także stopniowa mechanizacja przełożyły się na wzrost wydajności głównych ziemiopłodów w ostatnich latach przed wybuchem wojny (1932–1938). Najwyższy wskaźnik wzrostu uzyskano w uprawach zbóż: owsa (o 40,9%), pszenicy (o 34,4%), żyta (o 28,5%), jęczmienia (o 26,5%). Również znaczny wzrost wydajności zanotowano w uprawach roślin okopowych: buraków cukrowych (o 25,9%), ziemniaków

⁶⁶ SJDR 1933, tab. III/18b, s. 74

⁶⁷ Cz. Łuczak, *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, s. 129.

⁶⁸ SJDR 1939/1940, tab. III/32, s. 117.

(o 22,7%) oraz buraków pastewnych (o 16%). Mimo tak dużego wzrostu, przeciętna wydajność głównych ziemiopłodów w 1938 roku, jak i w całym okresie międzywojennym, była jednak w Prusach Wschodnich niższa od uzyskiwanej w całej Rzeszy. Przyczyn tego zjawiska należy szukać przede wszystkim w nienajlepszych glebach, dość surowym klimacie, krótszym okresie wegetacyjnym, wysokich kosztach produkcji, słabszym zmechanizowaniu prac rolnych i niższych wskaźnikach zużycia nawozów sztucznych.

3.5. Pogłowie zwierząt hodowlanych

Po wspomnianym wyżej ubytku zwierząt hodowlanych podczas pierwszej wojny światowej, w pierwszych latach powojennych liczba inwentarza żywego w Prusach Wschodnich, poza owcami, wzrosła. Spłacenie przez właścicieli gospodarstw większości kredytów w latach inflacji, spowodowało większe możliwości inwestowania w rozwój produkcji hodowlanej. W latach 1919–1925 wyraźnie zaznaczył się wzrost liczby kóz (21,7%), trzody chlewnej (17,7%), koni (9,1%) i drobiu (12,8%). Spadek liczby owiec (o 18,4%) był skutkiem wznowienia eksportu australijskiej wełny na rynek europejski (Tabela 5). Jednak wspomniane już narastające problemy wschodniopruskiego rolnictwa spowodowane odcięciem od przedwojennych rynków zaopatrzenia i zbytu, nienajlepszymi warunkami naturalnymi do rozwoju produkcji a także jej wysokimi kosztami prowadziło do ponownego zadłużania gospodarstw. Trudną sytuację w rolnictwie w latach 1924–1929 jeszcze bardziej pogorszył spadek cen zwierząt rzeźnych, co spowodowało w całej Rzeszy zmniejszenie hodowli trzody chlewnej w latach 1927–1929 z 22,987 mln do 20,031 mln sztuk, owiec z 3,821 mln do 3,482 mln sztuk, kóz z 3,284 mln do 2,678 mln sztuk. Nieznacznie wzrosło jedynie pogłowie bydła z 18,078 mln do 18,093 mln sztuk⁶⁹. Zjawisko to w jeszcze większej skali wystąpiło w Prusach Wschodnich. Poza drobiem zanotowano w tym czasie spadek pogłowia pozostałych zwierząt hodowlanych: trzody chlewnej o 15,4%, owiec o 14,4%, kóz o 12,1%, koni o 5,7% i w nieznacznym stopniu bydła o 0,6%. Względnie niewielki ubytek pogłowia bydła wynikał z korzystniejszych cen skupu na te zwierzęta hodowlane⁷⁰.

Tabela 5. Inwentarz żywy w Prusach Wschodnich w latach 1919–1939

Rok	Konie ^a	Bydło	Trzoda chlewna	Owce	Kozy	Drób
1919	457075	1042822	828034	373781	43487	3390937
1925	498747	1126897	974249	304976	52923	3824478

⁶⁹ Cz. Łuczak, *Druża Rzeszy i Republika Weimarska*, s. 119

⁷⁰ SJDR 1928, tab. IV/1, s. 80–81; SJDR 1929, tab. IV/1, ss. 84–85.

Rok	Konie ^a	Bydło	Trzoda chlewna	Owce	Kozy	Drób
1926	490049	1115944	1267438	245373	50040	4157675
1927	481122	1176363	1409637	220554	45577	4295265
1928	464826	1190269	1165103	196472	42031	4407468
1929	453749	1168812	1192597	188775	40083	4813189
1930	443376	1168184	1509269	189654	40256	5359651
1931	440777	1242588	1519783	182129	37536	5051031
1932	438725	1250667	1409384	169201	36901	5304826
1933	440556	1297900	1463010	161800	36399	5513254
1934	443350	1316065	1507865	167066	35685	5566409
1935	457264	1293641	1626118	184087	34993	5800381
1936	467925	1348704	1764994	187019	36495	6074806
1937	469675	1337466	1652308	185579	33865	5996636
1939 ^b	454012	1458652	1959390	216847	31532	6696590

^a bez koni wojskowych

^b w granicach z 1938 r.

Źródło: Zestawienie własne na podst.: SJDR 1920, tab. IV/1, ss. 48–49; SJDR, 1926, tab. IV/1, ss. 50–51; SJDR, 1927, t. IV/1, ss. 62–63; SJDR 1928, tab. IV/1, ss. 80–81; SJDR 1929, tab. IV/1, ss. 84–85; SJDR 1930, tab. IV/1, ss. 78–79; SJDR 1931, tab. IV/1, ss. 70–71; SJDR 1932, tab. IV/1, ss. 70–71; SJDR 1933, tab. IV/1, ss. 76–77; *Statistisches Handbuch*, tab. VII/79, ss. 154–155; SJDR 1939/1940, tab. IV/1, ss. 118–119.

W kolejnych latach na stan inwentarza żywego wpływ wywarł światowy kryzys gospodarczy. Ogólny spadek popytu doprowadził do nadwyżki podaży artykułów rolnych, w tym mięsa rzeźnego. Średnie ceny hurtowe wołowiny spadły w Niemczech w latach 1928–1932 o 38,2%, wieprzowiny o 39,5%, cielęciny o 47,4%, jaj o 36,7%, mleka o 39,5%. W latach 1929–1932 w całej Rzeszy nastąpił spadek liczby większości rodzajów zwierząt hodowlanych poza bydłem i trzodą chlewną⁷¹. Zjawisko to wystąpiło również w Prusach Wschodnich, choć w nieco innych rozmiarach. Co prawda wskaźnik spadku pogłowia owiec (o 10,4%) i kóz (o 7,9%) był wyższy niż w Rzeszy (spadek w Niemczech odpowiednio o 2,1% i 4,4%), to jednak w przypadku koni był niższy (w Prusach Wschodnich o 3,3%, w Rzeszy o 6,1%). Również w prowincji wschodniopruskiej zanotowano wyższy wskaźnik wzrostu pogłowia bydła (o 7%) i trzody chlewnej (18,2%) niż w całej Rzeszy (tutaj wzrost odpowiednio o 6,2% i 14,6%)⁷². Główną przyczyną tego zjawiska była wspomniana wyżej pomoc finansowa kierowana do prowincji w ramach „Ostpreussenhilfe”, a później „Osthilfe”, która nieco złagodziła negatywne skutki kryzysu światowego.

⁷¹ Cz. Łuczak, *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, s. 129.

⁷² *Ibidem*, tab. 55, s. 118; SJDR 1929, tab. IV/1, ss. 84–85; SJDR 1933, tab. IV/1, ss. 76–77.

Wspomniana wyżej odmienna polityka nazistów wobec rolnictwa zmierzająca do samowystarczalności w sektorze żywienia wywarła wpływ na rozmiary hodowli po 1933 r. W Rzeszy w latach 1933–1937 największy wzrost odnotowano w hodowli owiec (o 38,4%), nieco mniejszy bydła (3,5%) i koni (0,8)⁷³. Większy wzrost pogłowia zwierząt hodowlanych nastąpił w Prusach Wschodnich. W prowincji tej w latach 1933–1939 w największym stopniu wzrosła liczba owiec (o 34%), trzody chlewnej (o 33,9%) oraz drobiu (o 21,5%). Nieco niższy wzrost osiągnięto w hodowli bydła (12,4%) i koni (3,1%)⁷⁴. Uwagę zwraca szczególnie wysoki wzrost pogłowia owiec, co tłumaczyć można rosnącym zapotrzebowaniem na wełnę do produkcji sukna wykorzystywanego m.in. na płaszcze i zimowe mundury dla wojska, policji i innych służb mundurowych. Ogólny rozwój produkcji hodowlanej stymulowała w głównej mierze polityka cenowa prowadzona przez rząd hitlerowski, dzięki której produkcja hodowlana, po latach kryzysu (1929–1932), stała się bardziej rentowna. Wpływ na wzrost pogłowia wywarło także podjęcie przez władze centralne intensywnych zabiegów w kierunku uszlachetniania ras zwierząt hodowlanych, stosowania racjonalnego żywienia oraz rozwoju opieki weterynaryjnej. Dzięki temu zwiększono na rynku wewnętrznym w Niemczech podaż mięsa, mleka, jaj i wełny, choć wciąż nie pokrywano w pełni popytu⁷⁵.

3.6. Wpływ drugiej wojny światowej na wyniki produkcyjne

Ze względu na swój „przyczółkowy” charakter, Prusy Wschodnie zgodnie z zaleceniami władz wojskowych, starano się w dostatecznym stopniu zmilitaryzować. Działania te polegać miały nie tylko na rozlokowaniu znacznych sił wojsk regularnych oraz przygotowania prowincji do możliwości szybkiego wystawienia licznych oddziałów rezerwistów w razie mobilizacji (stąd wydłużenie w Prusach Wschodnich wieku mobilizacyjnego z 45 do 55 roku życia), ale także oddaniu do dyspozycji miejscowego dowództwa wszystkich mocy produkcyjnych, skromnego skądinąd w Prusach Wschodnich, potencjału miejscowego przemysłu i rzemiosła oraz wszelkich strategicznych, z punktu widzenia potrzeb wojennych, materiałów i surowców. Rolą rolnictwa Prus Wschodnich w czasie wojny było zaopatrywanie stacjonujących oddziałów wojskowych i mieszkańców prowincji w podstawowe produkty żywnościowe oraz wysyłanie nadwyżek towarowych do zachodnich części Rzeszy, a także dostarczanie surowców dla przemysłu produkującego na cele wojenne (m.in. skóry, włókna lniane i konopne itp.)⁷⁶.

⁷³ Cz. Łuczak, *Trzecia Rzesza*, tab. 9, s. 27.

⁷⁴ Obliczenia własne na podst.: *Statistisches Handbuch*, tab. VIII/79, ss. 154–155; SJDR 1939/1940, tab. IV/1, ss. 118–119.

⁷⁵ Cz. Łuczak, *Trzecia Rzesza*, s. 25.

⁷⁶ Przewidzeniem gospodarki Prus Wschodnich na gospodarkę wojenną zajęły się: Inspekcja Gospodarki Wojennej (po wybuchu wojny Inspekcja Zbrojeniowa), bezpośrednio podległa władzom wojskowym oraz

Z zestawień dla całego obszaru państwa wynika, że w czasie wojny w tzw. starej Rzeszy (obszarze przed aneksji), mimo starań władz hitlerowskich, nie udało się podnieść produkcji rolnej. Jednak, jak stwierdza Czesław Łuczak, w przytłaczającej większości gospodarstwa rolne odnosiły zyski. Do dyspozycji niemieckich rolników oddano dużą ilość taniej polskiej i sowieckiej siły roboczej, państwowe banki udzielały im kredytów na korzystnych warunkach, ponadto stosowano ulgi podatkowe. Zyski rolników zwiększał zbytnie po wysokich cenach produktów rolnych na „czarnym rynku”, choć w samej Rzeszy, jednak stosunkowo małym⁷⁷. Wpływy pieniężne niemieckiego rolnictwa z tytułu prowadzonej działalności gospodarczej w latach 1939–1944 wyniosły 13,9 mld marek, a rozchody 8,5 mld marek. Rolnictwo niemieckie uzyskało więc w tym czasie nadwyżkę 5,4 mld marek. Poza tym władze wypłaciły rolnikom 250 mln marek odsetek od zaciągniętego u nich kredytu. Ze zgromadzonych w ten sposób środków rolnicy wydatkowali w markach: 680 mln na inwestycje, 520 mln na spłatę odsetek od zadłużenia, 1,43 mld na cele osobiste, 170 mln na podatki i 630 mln na zwrot pobranych pożyczek. Po odliczeniu wszystkich wydatków od uzyskanych przychodów pozostawała zatem w rękach niemieckich rolników wygoszparowana kwota w wysokości 2,22 mld marek. Były to zasoby pieniężne, których rolnicy nie mogli przeznaczyć na cele inwestycyjne z powodu braku na rynku odpowiedniej ilości środków produkcji rolnej a także materiałów budowlanych. Ograniczenie inwestycji uniemożliwiało z kolei odtworzenie mocy produkcyjnych, a mniej intensywne nawożenie prowadziło do wyjaławiania ziemi i niższej wydajności, co było jedną z głównych przyczyn wspomnianego wyżej braku wzrostu produkcji rolnej⁷⁸.

Niezwykle trudno ocenić stan gospodarki rolnej w Prusach Wschodnich w czasie wojny. Z powodu braku opracowań statystycznych oraz całościowych szczegółowych zestawień dotyczących prowincji wschodniopruskiej w okresie wojny musimy opierać się na danych szacunkowych i przybliżonych szacunkach⁷⁹. Te nieliczne materiały źródłowe, które zawierają pewne zestawienia statystyki rolnej odnoszą się do całości obszaru prowincji w jej różnych granicach i to jedynie z początkowego okresu wojny⁸⁰. Niektóre z nich ujmują zestawienia z prowincji

Oddział Gospodarki Wojennej (po wybuchu wojny przemianowany na Sztab Gospodarczy) przy nadprezydencie prowincji Erichu Kochu. W chwili wybuchu wojny produkcję zbrojeniową w Prusach Wschodnich realizowało 159 zakładów. Obok drobnych, zajmujących się produkcją opakowań do amunicji, czy oporządzenia żołnierskiego, znajdowały się zakłady produkujące części do samolotów (Świętomiejce), czy działa przeciwpancerne (Królewiec), zob. B. Koziełło-Poklewski, *W przededniu wojny*, [w:] *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, red. B. Łukasiewicz, Olsztyn 1985, s. 628.

⁷⁷ Cz. Łuczak, *Trzecia Rzesza*, s. 123.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 124.

⁷⁹ O brakach źródłowych z tego okresu dziejów Prus Wschodnich zob. T. Grygier, *Źródła archiwalne do dziejów Prus Wschodnich okresu nazistowskiego*, KMW 1970, nr 4, ss. 545–587.

⁸⁰ W 1939 r. do Prus Wschodnich, zajmujących powierzchnię 37 tys. km², ponownie włączono okręg klajpedzki (pow. 2416,07 km²) oraz część obszarów Drugiej Rzeczypospolitej (powiaty: mławski, przasnyski, ciecha-

powiększonej o powiaty II Rzeczypospolitej, inne z włączonym okręgiem kłajpedzkim, jeszcze inne bez powiatów rejencji Prusy Zachodnie lub z nimi. Całościowe dane, bez wskaźników dla poszczególnych powiatów, nie pozwalają zatem na dokonanie zestawień porównawczych Prus Wschodnich z lat wojny z ich obszarem sprzed zmian terytorialnych dokonanych w 1939 roku. Nie uwzględnienie zmian terytorialnych może zaś prowadzić do błędnych zestawień i wniosków na temat rozmiarów produkcji rolnej w okresie wojny.

Po wybuchu wojny, podaż środków produkcji rolnej, takich jak chemia rolnicza, czy maszyny i urządzenia rolne, znacznie spadła. W związku z tym, w celu zwiększenia produkcji rolnej sięgnięto po metody ekstensywne. Przystąpiono do poszukiwania nowych terenów pod uprawę. Gleby niższych klas, mało wydajne, których eksploatacja była nieopłacalna i dotychczas leżały odłogiem zaczęto zagospodarowywać. W wyniku tych starań w całej Rzeszy i obszarach podległych zwiększono obszar użytków rolnych o przeszło 1 mln ha. Z niemieckiej statystki sporządzonej w 1942 roku wynika, że w latach 1938–1940 powierzchnia ziemi rolnej w Prusach Wschodnich wzrosła aż o 875 tys. ha, czyli o ponad 32,4%. Jednak ten skokowy wzrost był przede wszystkim skutkiem wspomnianego poszerzenia terytorium Prus Wschodnich pierwszych miesiącach wojny (wzrost o 42,5%). Niestety z powodu braku szczegółowych źródłowych danych statystycznych dotyczących poszczególnych powiatów nie jesteśmy w stanie ocenić zmian jakie zaszły w tym okresie w areale ziemi rolnej w Prusach Wschodnich w granicach z 1938 roku. Na pewno wzrost odsetka ziemi rolnej był niższy od wzrostu odsetka ogólnej powierzchni prowincji, co może świadczyć o tym, że włączone obszary dysponowały niższym odsetkiem powierzchni użytków rolnych. Warto także zwrócić uwagę, że włączenie nowych obszarów do Prus Wschodnich zmieniło strukturę ziemi rolnej. Ograniczeniu uległ odsetek łąk i pastwisk (z 29,4 na 27%) przy jednoczesnym wzroście odsetka gruntów ornych (z 69,1 na 71,5%). Ta zmiana wynikała najprawdopodobniej z ukierunkowania gospodarstw z włączonych powiatów na produkcję roślinną (Tabela 6).

Tabela 6. Struktura ziemi rolnej w Prusach Wschodnich w latach 1939–1940

Wyszczególnienie	1939 ^a		1940 ^b	
	ha	%	ha	%
Grunty orne	1867813	69,1	2559579	71,5

nowski, makowski, ostrołęcki, płocki, sierpecki, płoński, pułtuski a także suwalski o łącznej pow. 16245,43 km²). Ogółem włączono do Prus Wschodnich 18661,5 km². Jednocześnie wyłączono sześć powiatów rejencji Prusy Zachodnie (Elbląg miasto, elbląski, malborski, kwidziński, suski i sztumski) o łącznej powierzchni 2927,21 km² i włączono je do okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie. Po wspomnianych zmianach terytorialnych obszar Prus Wschodnich zwiększył się ostatecznie o 15734,29 km². Wzrost ten przełożył się na wzrost powierzchni gruntów rolnych, zob. SJDR, 1939/1940, tab. I/2, s. 8.

Wyszczególnienie	1939 ^a		1940 ^b	
	ha	%	ha	%
Łąki i pastwiska	794520	29,4	966431	27,0
Sady i ogrody	41847	1,5	53166	1,5
Razem:	2704180	100,0	3579176	100,0

^a w granicach z 1938 r.

^b po zmianach terytorialnych z 1939 r. (wzrost obszaru o 15734,29 km²= 1573429 ha)

Źródło: Obliczenia własne na podst.: SJDR 1939/1940, tab. III/14, s. 94–95; SJDR 1941/1942, tab. III/15, ss. 114–115.

Wraz z przyłączeniem nowych obszarów do Prus Wschodnich zmieniła się także struktura upraw głównych ziemiopłodów. Najbardziej widoczną zmianą był wzrost udziału powierzchni zasiewów żyta (o 5,1 punktu procentowego) oraz ziemniaków (o 2,3 punktu procentowego) w strukturze zasiewów, co świadczyć może o tym, że na włączonych terenach uprawa żyta i ziemniaków w znacznym stopniu przewyższała udział upraw tych roślin w strukturze zasiewów w Prusach Wschodnich w granicach z 1938 roku. Jednocześnie spadek upraw roślin pastewnych w strukturze zasiewów (o 2,6 punktu procentowego) wynikał z niższego nasycenia inwentarzem żywym użytków rolnych na przyłączonych obszarach północnego Mazowsza. W 1938 roku, w województwie warszawskim na 100 ha użytków rolnych przypadało 14,8 koni, 37,1 sztuk bydła, 31,8 sztuk trzody chlewnej oraz 3,3 owce⁸¹. Dla porównania w Prusach Wschodnich na 100 ha ziemi rolnej na koniec 1937 roku przypadało odpowiednio: 18,1 koni, 51,4 sztuk bydła, 63,5 sztuki trzody chlewnej oraz 7,1 owiec⁸². W nieznacznym stopniu (o 0,4 punktu proc.) wzrosły w strukturze zasiewów uprawy roślin przemysłowych. Niestety bez szczegółowych danych źródłowych dotyczących poszczególnych powiatów prowincji nie jesteśmy w stanie jednoznacznie stwierdzić na ile ten niewielki wzrost był wynikiem przyłączenia do Prus Wschodnich okręgu kłajpedzkiego, dziewięciu powiatów z północnego Mazowsza oraz powiatu suwalskiego, a na ile efektem stałego zwiększania produkcji tych roślin na terenie „starego” obszaru prowincji. Te same problemy badawcze dotyczą niewielkiego (0,2 punktu proc.) wzrostu areału zasiewów buraków cukrowych (Tabela 7).

⁸¹ Zob. *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, tab. VI/28B, s. 91.

⁸² *Statistisches Handbuch*, tab. Viehbestand Ende 1937, s. 4.

Tabela 7. Struktura zasiewów w Prusach Wschodnich w latach 1938–1940 roku

Wyszczególnienie	1938		1940 ^a	
	ha	%	ha	%
Żyto	445000	23,8	738617	28,9
Pszenica	78571	4,2	89454	3,5
Jęczmień	137301	7,4	173904	6,8
Owies	182569	9,8	227810	8,9
Mieszanka zbożowa	183610	9,8	210516	8,2
Ziemniaki	183129	9,8	310160	12,1
Buraki pastewne	68733	3,7	74538	2,9
Buraki cukrowe	9862	0,5	17295	0,7
Rośliny pastewne ^b	338125	18,1	395571	15,5
Rośliny przemysłowe ^c	4596	0,2	15679	0,6
Inne	212811	11,4	255481	10,0
Ugory	23506	1,3	50554	2,0
Razem:	1867813	100,0	2559579	100,0

^a wraz z nabytkami terytorialnymi z 1939 r.

^b koniczyna, lucerna, inne pastewne

^c rzepak, rzepik, len, konopie, inne przemysłowe

Źródło: Obliczenia własne na podst.: SJDR 1939/1940, tab. III/15, s. 96–97; SJDR 1941/1942, tab. III/16, ss. 116–121.

Najbardziej zauważalną zmianą, jaka zaszła we wschodniopruskim rolnictwie w początkowym okresie wojny, obok zwiększenia powierzchni użytków rolnych, był spadek wydajności produkcji. W ciągu zaledwie dwóch lat zanotowano spadek średnich plonów z hektara niemal wszystkich głównych ziemiopłodów, szczególnie zbóż: owsa aż o 36,8%, pszenicy o 35%, jęczmienia o 30,7%, żyta o 27,3%. Spadek wydajności odnotowano także w uprawach buraków cukrowych (o 23,8%) i buraków pastewnych (o 16,3%). Z całą pewnością częściowy wpływ na spadek wydajności miały problemy z zaopatrzeniem rolnictwa w środki produkcji, co wiązało się z wybuchem wojny i ustaleniem innych priorytetów w produkcji przemysłowej. Gospodarka wojenna Niemiec doprowadziła do obniżenia wydajności rolnictwa również w całej Rzeszy. Jednak skala spadków była niższa: żyta o 19,2%, pszenicy o 11,9%, buraków cukrowych o 10,5%, jęczmienia o 9,5%, buraków pastewnych o 8,7%, owsa o 6% (Tabela 8).

Przyczyn tak dużego obniżenia średnich plonów z hektara upraw w Prusach Wschodnich należy więc upatrywać nie tylko w gospodarce wojennej III Rzeszy, lecz także we włączeniu do Prus Wschodnich wspomnianych obszarów o niższej

kulturze rolnej z północnego Mazowsza, na których średnie plony były niższe od uzyskiwanych w Prusach Wschodnich (średnia wydajność głównych ziemiopłodów z lat 1934–1938 w województwie warszawskim: żyto 11,2 q/ha, pszenica 11 q/ha, jęczmień 12,6 q/ha, owies 12,8 q/ha, ziemniaki 126 q/ha, buraki cukrowe 206 q/ha)⁸³. Poza tym, dodatkową przyczyną obniżenia wydajności było wyłączenie sześciu powiatów Powiśla i przyłączenie ich do okręgu Gdańsk–Prusy Zachodnie, co pozbawiło Prusy Wschodnie dość dobrych gleb, na których uzyskiwano wysokie zbiory.

Tabela 8. Wydajność głównych ziemiopłodów w Prusach Wschodnich i w Rzeszy w latach 1938–1940

Plody rolne	1938		1940	
	Prusy Wsch.	Rzesza ^a	Prusy Wsch. ^b	Rzesza ^a
Żyto	19,4	19,8	14,1	16,0
Pszenica	20,3	23,6	13,2	20,8
Jęczmień	20,5	22,2	14,2	20,1
Owies	19,3	21,6	12,2	20,3
Ziemniaki	160,6	180,1	164,6	183,9
Buraki cukrowe	314,7	333,4	239,7	298,3
Buraki pastewne	507,6	469,7	424,7	429,0

^a w granicach z 1937 r.

^b po zmianach terytorialnych z 1939 r.

Źródło: Zestawienie własne na podst.: SJDR 1939/40, tab. III/17, s. 100–101; SJDR 1941/1942, tab. III/16, ss. 116–121.

Po wybuchu wojny zmiany zaszły także w produkcji hodowlanej gospodarstw rolnych w Prusach Wschodnich. W tym wypadku dysponujemy danymi z 1939 r. bez przyłączonych powiatów z północnego Mazowsza, powiatu suwalskiego oraz okręgu kłajpedzkiego. Natomiast dane dla lat 1940–1941 obejmują zestawienia z obszaru starych Prus Wschodnich z wyłączeniem sześciu powiatów dawnej rejencji Prusy Zachodnie (Tabela 9). Z zamieszczonych danych wynika, że pogłowie inwentarza wszystkich głównych zwierząt hodowlanych po wybuchu wojny zmniejszyło się. W latach 1939–1941 w największym stopniu spadło pogłowie trzody chlewnej (o 37,1%), bydła (o 13,3%) i owiec (o 12%). Jednak jeśli uwzględnimy średni udział wyłączonych prowincji dawnej rejencji Prusy Zachodnie w ogólnej liczbie zwierząt hodowlanych w Prusach Wschodnich w 1937 roku, to spadki okażą się niższe: spadek pogłowia trzody chlewnej wyniesie 30,2%, bydła 5,2%, a w przypadku owiec

⁸³ Zob. *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, tab. VI/12, ss. 78–79.

i koni zaznaczy się nawet drobny wzrost: odpowiednio o 3,6% i 2,8%⁸⁴. Dodajmy, że podobne zjawisko wystąpiło w całej Rzeszy: spadek pogłowia trzody chlewnej w latach 1939–1941 o 14,5% i bydła o 1,4%, przy jednoczesnym wzroście pogłowia koni o 3,5% i owiec o 0,2%⁸⁵. Dość duży spadek pogłowia trzody chlewnej wynikał ze spadku wydajności głównych ziemiopłodów oraz ogólnych koncepcji dotyczących produkcji hodowlanej przyjętych przez władze centralne Rzeszy w czasie wojny. Uznano, że poziom hodowli trzody chlewnej powinien być regulowany w zależności od aktualnego poziomu urodzajów, a więc od możliwości uzyskania odpowiednich nadwyżek paszowych. Obawiano się, że przy ich braku zwierzęta mogłyby być skarmiane ziemniakami, których ubytek prowadzić mógł do deficytu zbóż. Natomiast krótki cykl produkcyjny trzody chlewnej pozwalał na szybkie odbudowanie pogłowia po podniesieniu wydajności produkcji roślinnej⁸⁶. Podobny mechanizm zastosowały władze niemieckie podczas pierwszej wojny światowej⁸⁷. Jednak rozwiązanie to przekładało się na niższą wydajność upraw. Ubytek trzody chlewnej, przy jednoczesnym zmniejszeniu zaopatrzenia gospodarstw w środki produkcji i nawozy sztuczne (ilość nawozów sztucznych przypadających na 1 ha zasiewów spadła ze 103 do ok. 30 kg w ostatnim okresie wojny) prowadził do mniej intensywnego nawożenia ziemi, degradacji gleby i coraz niższych plonów. Według danych dla całego obszaru Niemiec, w 1944 r. zbiory zbóż wynosiły 78%, a zbiory ziemniaków 80% przeciętnych zbiorów z lat 1935–1938, natomiast pogłowie trzody chlewnej zmniejszyło się w stosunku do 1938 roku o ponad 30%. Niestety nie dysponujemy danymi dla Prus Wschodnich z tego okresu. Ze względu na relatywnie gorsze warunki produkcyjne w tej prowincji (m.in. słabsze gleby, mniej sprzyjający klimat) można jednak zakładać, że powyższe trudności spowodowały tu jeszcze znaczniejszy spadek produkcji rolnej⁸⁸.

⁸⁴ Obliczenia własne na podst.: *Statistisches Handbuch*, tab. VII/79, ss. 154–155, B. Koziello-Poklewski, *Rola Prus Wschodnich*, tab. 11, s. 43.

⁸⁵ Obliczenia własne na podst.: Cz. Łuczak, *Trzecia Rzesza*, tab. 32, s. 151.

⁸⁶ B. Koziello-Poklewski, *Rola Prus Wschodnich*, s. 46.

⁸⁷ W latach 1913–1918 w Rzeszy pogłowie trzody chlewnej spadło o 59,9%. Planowe zmniejszenie pogłowia trzody chlewnej argumentowano potrzebą wygospodarowania dodatkowych ilości ziemniaków na zaoprowadzenie ludności. Wydarzenie to nazwano „mordem świń”, a okres od września 1914 do marca 1915 r. „nocą św. Bartłomieja dla świń”, zob. Cz. Łuczak, *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, ss. 82–83.

⁸⁸ S. Markowski, op. cit., s. 211.

Tabela 9. Pogłowie inwentarza żywego w Prusach Wschodnich w latach 1939–1941

Rok	Konie ^a	Bydło	Trzoda chlewna	Owce	Kozy	Drób
1939 ^b	454012	1458652	1959390	216847	31532	6696590
1940 ^c	432570	1307081	1443473	183122	23542	6170684
1941 ^c	428703	1265251	1232968	190896	–	–

^a bez koni wojskowych

^b w granicach z 1938 r.

^c w granicach z 1938 r. bez rejencji Prusy Zachodnie

Źródło: Zestawienie własne na podst.: SJDR 1939/1940, tab. IV/1, s. 118–119; B. Kozięłło-Poklewski, op. cit., s. 43.

Dodajmy, że wybuch wojny, poza wspomnianymi wyżej trudnościami działającymi hamująco na wzrost produkcji rolnej, pozbawił gospodarstwa w Prusach Wschodnich rąk do pracy. Na 340 tys. mężczyzn w wieku produkcyjnym zatrudnionych w rolnictwie, powołano pod broń w 1939 roku 150 tys., tj. 44%. Ten dział gospodarki odczuł w największym stopniu brak rąk do pracy wywołany mobilizacją. Ubytek pracowników w rolnictwie uzupełniano dopływem taniej siły roboczej pochodzącej z różnych źródeł. W czasie wojny do Prus Wschodnich skierowano ogromną cudzoziemską siłę roboczą w postaci jeńców wojennych i robotników przymusowych. Według niemieckiej statystyki tylko od stycznia do grudnia 1940 roku liczba zatrudnionych jeńców w tej prowincji wzrosła z ponad 52 tys. do ponad 104 tys. (na ogólną liczbę 1,179 mln jeńców zatrudnionych w tym czasie w niemieckiej gospodarce). Podkreślmy, że Prusy Wschodnie w największym stopniu skorzystały z tego rodzaju siły roboczej, gdyż skierowano tu najwyższy odsetek jeńców wojennych spośród wszystkich niemieckich krajów i prowincji⁸⁹. Poza jeńcami zatrudniano także robotników przymusowych z innych państw. Według stanu na 31 stycznia 1941 roku w Prusach Wschodnich pracowało 62820 tego typu robotników, w tym 45444 mężczyzn i 17376 kobiet. W tym czasie liczba zatrudnionych Niemców w Prusach Wschodnich wynosiła 496707, w tym 312050 mężczyzn i 184657 kobiet. Na początku 1941 roku we wschodniopruskiej gospodarce zatrudniano więc ponad 167 tys. robotników cudzoziemskich (jeńców i robotników przymusowych). Nietrudno policzyć, że stanowili w tym czasie czwartą część siły roboczej zatrudnionej w Prusach Wschodnich. Jednak przydział dodatkowej siły roboczej we wspomnianej wielkości wciąż nie w pełni pokrywał zapotrzebowanie na ręce do pracy. Jak wynika ze statystyk, na początku 1941 roku w Prusach Wschodnich zgłaszano potrzebę zatrudnienia w gospodarstwach rolnych kolejnych jeńców⁹⁰. Zapotrzebowanie to realizowano po napaści Niemiec na Związek

⁸⁹ SJDR 1941/1942, tab. X/18, s. 424.

⁹⁰ Ibidem, tab. X/18, s.424 i tab. X/20, s. 426.

Radziecki. W 1941 r. i w kolejnych latach obok jeńców coraz szerszym strumieniem kierowano do pracy także robotników przymusowych. Według szacunków z końca 1944 roku w Prusach Wschodnich zatrudnionych było ponad 237 tys. zagranicznych robotników przymusowych i około 130 tys. jeńców wojennych, co stanowiło blisko 400 tys. „armię” robotników, z których około 2/3 było zatrudnionych w gospodarce rolnej⁹¹. Według danych z końca lutego 1944 roku robotnicy przymusowi i jeńcy wojenni stanowili 63,1% ogółu zatrudnionych w rolnictwie. Bez ich pracy wschodniopruskie rolnictwo nie mogłoby w czasie wojny egzystować⁹².

Podsumowując należy stwierdzić, że najważniejszym wnioskiem dotyczącym stanu gospodarki rolnej Prus Wschodnich w pierwszych latach wojny jest zauważalna zmiana w strukturze upraw, spadek wydajności produkcji a także spadek pogłowia trzody chlewnej. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić jednoznacznie na ile zjawiska powyższe spowodowane były przyłączeniem do prowincji nowych obszarów o odmiennej strukturze rolnej, co znalazło odzwierciedlenie w źródłach statystycznych, a na ile wybuchem wojny i przejściem Niemiec hitlerowskich na gospodarkę wojenną. Można natomiast jednoznacznie stwierdzić, że oba te czynniki determinowały wspomniane zmiany a także to, że ich kierunek, tak jak w całej Rzeszy, nie zmienił się do końca wojny. W całych Niemczech notowano stały spadek wydajności głównych ziemiopłodów⁹³, a także wyraźnie utrwały się do 1944 roku trendy dotyczące zmian stanu pogłowia zwierząt hodowlanych: wzrost pogłowia koni o 6,9%, bydła o 1,7% i owiec aż o 40,2%, przy jednoczesnym spadku pogłowia trzody chlewnej o 39,2%⁹⁴.

Rolnictwo Prus Wschodnich w okresie międzywojennym rozwijało się w znacznej mierze w oparciu o pomoc zewnętrzną. W ostatnich latach Republiki Weimarskiej środki finansowe, które w ramach pomocy kierowano do Prus Wschodnich przeznaczano przede wszystkim na oddłużenie gospodarstw rolnych. Jak wykazano pomoc ta przyniosła przejściowe efekty, szczególnie po 1929 r., ła-

⁹¹ B. Koziello-Poklewski, *Zagraniczni robotnicy przymusowi w Prusach Wschodnich w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa 1977, ss. 177 i n.; idem, *Służba bezpieczeństwa SS i wschodniopruskie sądownictwo wobec kwestii pracy przymusowej*, KMW 2002, nr 2, ss. 251–259. Szerzej na temat znaczenia robotników przymusowych w gospodarce wojennej III Rzeszy zob. D. Eichholtz, *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*, t. I. 1939–1941, München 1999, ss. 64–102; idem, t. II. 1941–1943, München 1999, ss. 179–292.

⁹² B. Koziello-Poklewski, *Prusy Wschodnie obozem pracy*, [w:] *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, red. B. Łukaszewicz, Olsztyn 1985, ss. 644–646.

⁹³ W latach 1939–1944 spadek wydajności pszenicy z 23,5 do 21,4 q/ha, żyta z 19,8 do 16,8 q/ha, jęczmienia z 22,2 do 19,4 q/ha, owsa z 21,6 do 18,2 q/ha, ziemniaków z 182 do 143 q/ha, buraków cukrowych z 333 do 252 q/ha, zob. Cz. Łuczak, *Trzecia Rzesza*, tab. 28, s. 141.

⁹⁴ Obliczenia własne na podst.: Cz. Łuczak, *Trzecia Rzesza*, tab. 32, s. 151.

godząc skutki światowego kryzysu gospodarczego. Nie rozwiązała jednak właściwych przyczyn kryzysu wschodniopruskiego rolnictwa (m.in. wysokich kosztów produkcji, braku bliskich rynków zbytu). Po 1933 roku odmienna polityka rolna nazistów doprowadziła do poprawy sytuacji rolnictwa i dość znacznego rozwoju produkcji rolnej. Specyfiką rządów hitlerowskich był zamiar uczynienia z rolnictwa narzędzia, służącego zapewnieniu żywnościowej autarkii, co z kolei miało uchronić Niemcy przed groźbą problemów aprowizacyjnych w czasie wojny, jak to miało miejsce podczas pierwszej wojny światowej. Dążenie to zbliżyło z sobą interesy hitlerowskiego państwa z interesami właścicieli gospodarstw chłopskich: zapewnienie zbytu na rynku wewnętrznym, wprowadzenie sztywnych, względnie wysokich cen na artykuły rolne, co doprowadziło do zwarcia „nożyc cen”, i wreszcie oddłużenie warsztatów rolnych. Podjęte jednocześnie działania w kierunku unowocześnienia produkcji poprzez stworzenie systemu planowej gospodarki nasiennej, prac nad udoskonalaniem ras zwierząt hodowlanych, zapewnieniem opieki weterynaryjnej, zwiększeniem podaży nawozów sztucznych, doprowadziły do wzrostu wydajności⁹⁵.

Ocena na ile trwale efekty przyniosła polityka nazistów w Prusach Wschodnich jest niezwykle trudna, gdyż czas jej nie zweryfikował. Wojna, która ją przerwała, a później zniszczenia i utrata Prus Wschodnich przez Niemcy, sztuczny podział prowincji między ZSRR i Polskę, a także odmienne od hitlerowskich koncepcje polityki gospodarczej realizowane na jej obszarze po 1945 roku, nie dają możliwości wydania w pełni obiektywnej oceny. Dodatkowym utrudnieniem jest brak wspomnianych szczegółowych źródłowych danych z lat 1939–1945 dla „starego” obszaru Prus Wschodnich. Niezaprzeczalny jest fakt częściowego ożywienia gospodarczego prowincji do 1939 roku a także podjęcie próby przejścia do systemu ekonomicznego opartego w większej mierze na przemyśle drobnym. Nie ma natomiast wątpliwości, że częściowy rozwój gospodarczy Prus Wschodnich był efektem polityki protekcyjnej wspartej funduszami państwowymi, ustaleniem korzystnych cen na artykuły rolne i zagwarantowaniem ich zbytu oraz półdarmową, a w czasie wojny darmową, siłą roboczą⁹⁶.

⁹⁵ B. Koziełło-Poklewski, *Rola Prus Wschodnich*, ss. 46–47; zob. także: J. Chęciński, *Organizacja rolnictwa i wyżywienia w gospodarce wojennej Niemiec hitlerowskich*, Zeszyty Naukowe WAP. Seria Ekonomiczna, 1961, ss. 86–87. Dość ciekawe spostrzeżenia na temat koncepcji agrarnych narodowych socjalistów zob. G. Aly, *Państwo Hitlera*, Gdańsk 2014, s. 20.

⁹⁶ R. Meindl, op. cit., s. 189.

Radosław Gross, *Landwirtschaftslage und Agrarstruktur in Ostpreußen in den Jahren 1919–1945 nach deutschen statistischen Daten*

Zusammenfassung

Die Landwirtschaft in Ostpreußen entwickelte sich in den Jahren 1919–1945 in bedeutendem Maße durch die Unterstützung von außen. In den letzten Jahren der Weimarer Republik wurden die an Ostpreußen gerichteten Finanzaufwendungen vor allem für das Abbauen der Schulden der landwirtschaftlichen Betriebe bestimmt. Diese Hilfe brachte vorübergehende Erfolge, insbesondere nach dem Jahre 1929, indem die Folgen der weltweiten Wirtschaftskrise gemildert wurden. Sie hat jedoch die wirklichen Gründe der ostpreußischen Landwirtschaftskrise nicht gelöst (u.a. die hohen Produktionskosten, der Mangel an nahen Absatzmärkten). Nachdem die Nationalsozialisten zur Macht gekommen waren, führte ihre andere Landwirtschaftspolitik zur Verbesserung der Landwirtschaftslage und einer ganz bedeutenden Entwicklung der landwirtschaftlichen Produktion. Spezifisch für die nationalsozialistische Regierung war die Absicht, um aus der Landwirtschaft ein Werkzeug zu tun, das der Sicherstellung der Lebensmittel–Autarkie dienen soll. Dies sollte Deutschland vor der Gefahr der mit der Versorgung der Mitteln des ersten Bedarfs während des Kriegs verbundenen Problemen schützen. Diese Bestrebung hat die Interessen des nationalsozialistischen Staats mit den Interessen der Inhaber der bäuerlichen Landwirtschaften näher gebracht: die Absatzsicherstellung auf dem Innenmarkt, die Einführung von festen, hohen Preisen auf landwirtschaftliche Artikel und das Abbauen der Schulden der landwirtschaftlichen Betriebe. Die gleichzeitig vorgenommenen Maßnahmen betreffend Modernisierung der Produktion führten zur Erhöhung der Produktivität. Die Entwicklung der Landwirtschaft war jedoch die Folge der protektionistischen Politik, die mit Staatsfonds, und während des Krieges auch mit unentgeltlicher Arbeitskraft, unterstützt wurde.

Übersetzt von *Radosław Gross*

IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

Radosław Gross, *The condition of agriculture and the agrarian structure in East Prussia within the years 1919–1945 in the light of German statistic data*

Summary

The agriculture of East Prussia developed to a great extent on the basis of external help within the years 1919–1945. Financial expenditure directed to East Prussia was mostly allocated to the debt relief of agricultural holdings within the last years of the Weimar Republic. This help had transitional effects especially after 1929 when it mitigated the consequences of the worldwide economic crisis. It did not, however, solve the real causes of the crisis of the Eastern Prussian agriculture (incl. the high costs of production, the lack of adjacent markets). When the Nazi came to power, a different agricultural policy led to the improvement of the situation of agriculture and quite a significant development of agricultural production. The specificity of Hitler's rule involved the intention of making agriculture a tool serving the purpose of food autarchy. It was supposed to protect Germany from the provision problems during a war. This pursuit brought closer the interests of Hitler's state with the interests of the owners of agricultural holdings: ensuring sale on the internal market, the introduction of high, fixed prices for agricultural products, and the debt relief of agricultural workshops. The actions aiming at the modernization of production implemented at the same time led to an increase in productivity. The development of agriculture was, however, the effect of a protection policy supported with state funds, and free labour during the war as well.

Translated by *Radosław Gross*

Dr Radosław Gross
Wydział Humanistyczny
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie
radoslaw.gross@uwm.edu.pl

Źródła drukowane

Gesetz über Hilfsmassnahmen

1931 Gesetz über Hilfsmassnahmen für die notleidende Gebiete des Ostens, 31 März 1931, „Reichsgesetzblatt“, teil I, nr 14

Gesetz über wirtschaftliche Hilfe

1929 Gesetz über wirtschaftliche für Ostpreußen, 18 Mai 1929, „Reichsgesetzblatt“, teil I, nr 21.

Gesetz zur Ordnung der nationale Arbeit

1943 Gesetz zur Ordnung der nationale Arbeit, 20 Januar 1934, „Reichsgesetzblatt“, teil I, nr 7.

Gesetz zur Regelung

1933 Gesetz zur Regelung der landwirtschaftlichen Schuldverhältnisse, 1 Juni 1933, „Reichsgesetzblatt“, teil I, nr 61.

Gesetz zur Verminderung

1933 Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit, 1 Juni 1933, „Reichsgesetzblatt“, teil I, nr 60

Mały rocznik statystyczny

1939 *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa.

Reichserbhofgesetz

1933 Reichserbhofgesetz, 29 September 1933, „Reichsgesetzblatt“, teil I, nr 108.

Reichssiedlungsgesetz

1919 Reichssiedlungsgesetz, 11 August 1919, „Reichsgesetzblatt“, nr 155.

Statistisches Handbuch

1938 *Statistisches Handbuch für die Provinz Ostpreussen*, Schlossberg (Ostrpr.) – Leipzig.

Statistisches Jahrbuch

1913 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1912*, Berlin.

1914 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1913*, Berlin.

1920 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1919*, Berlin.

1927 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1926*, Berlin.

1928 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1927*, Berlin.

1928 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1928*, Berlin.

1930 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1929*, Berlin.

1931 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1930*, Berlin.

1932 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1931*, Berlin.

1933 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1932*, Berlin.

1934 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1933*, Berlin.

1935 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1934*, Berlin.

1940 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1939/1940*, Berlin.

1943 *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1941/1942*, Berlin.

Opracowania

Błahut Karol

1975 *Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze w latach 1919–1939*, Wrocław.

Buchta Bruno

1959 *Die Junker und die Weimarer Republik. Charakter und die Bedeutung der Osthilfe in den Jahren 1928–1933*, Berlin.

Deuticke Wilhelm

1921 *Ostpreussen und der polnische Korridor*, Jena.

Deutschland und der Korridor.

1939 *Deutschland und der Korridor* In Zusammenarbeit mit G. Lohse und W. Wucher, Berlin.

Eichholtz Dietrich

1999 *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*, t. I. 1939–1941, München 1999; t. II. 1941–1943, München.

Górnicki Leonard

1993 *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski międzywojennej (1933–1939)*, Bielsko-Biała.

Grygier Tadeusz

1970 *Źródła archiwalne do dziejów Prus Wschodnich okresu nazistowskiego*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 4, ss. 545–587.

Hertz-Eichenrode Dieter

1969 *Politik und Landwirtschaft in Ostpreußen 1919–1930. Untersuchung eines Strukturproblems in der Weimarer Republik*, Köln und Opladen.

Janowska Halina

1981 *Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939*, Warszawa.

Kasperek Norbert, Radziwiłłowicz Dariusz (red.)

2015 *I wojna światowa w Prusach Wschodnich*, Olsztyn.

Kępa Robert (red.)

2014 *Wielka Wojna na Mazurach 1914–1915*, Giżycko.

Kowal Stefan

1995 *Partnerstwo czy uzależnienie? Niemieckie postawy wobec stosunków gospodarczych z Polską w czasach Republiki Weimarskiej*, Poznań.

Koziełło-Poklewski Bohdan

1974 *Rola Prus Wschodnich w niemieckim organizmie gospodarczym w okresie międzywojennym*, [w:] *Wojevodztwo olsztyńskie. Monografia ekonomiczno-społeczna 1945–1969*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, ss. 19–49.

1977 *Zagraniczni robotnicy przymusowi w Prusach Wschodnich w latach drugiej wojny światowej*, Warszawa.

1985 *W przededniu wojny*, [w:] *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, red. B. Łukaszewicz, Olsztyn, ss. 613–628.

Krasuski Jerzy

1975 *Stosunki polsko-niemieckie 1919–1932*, Poznań.

Łuczak Czesław

1988 *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*, Poznań.

2004 *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. I, *Druga Rzesza i Republika Weimarska*, Poznań.

2006 *Dzieje gospodarcze Niemiec 1871–1990*, t. II, *Trzecia Rzesza*, Poznań.

Mager Friedrich

1922 *Ostpreussen die natürlichen Grundlagen seiner Wirtschaft eine Quelle deutscher Kraft*, Hamburg.

Markowski Stanisław

1962 *Rolnictwo Ziemi Zachodnich i Północnych w latach niemieckiego wladania*, [w:] *Rozwój gospodarczy Ziemi Zachodnich i Północnych Polski*, Warszawa, ss. 180–210.

Meindl Ralf

2007 *Ostpreußens Gauleiter Erich Koch – eine politische Biographie*, Osnabrück.

Muennich Aleksander

1934 *Osadnictwo niemieckie w Prusach Wschodnich*, Toruń.

Plutyński Antoni

1932 *Upadek gospodarczy Prus Wschodnich*, [w:] *Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Zawidzki, Poznań, ss. 203–284.

Przedpelski Mieczysław, Smoliński Stanisław

1964 *Struktura społeczno-gospodarcza Ziemi Zachodnich w latach 1933–1960*, Poznań.

Raczyński Aleksander

1916 *Odszkodowania wojenne i odbudowa Prus Wschodnich z dodatkiem przepisów i projektów ustaw rządu pruskiego w tłumaczeniu polskim*, Lwów.

Ratyńska Barbara

1968 *Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919–1930*, Warszawa.

Ruecker Emil

1932 *Ewolucja zagadnienia Prus Wschodnich*, [w:] *Prusy Wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość*, red. M. Zawidzki, Poznań, ss. 309–338.

Schmidt Hermann

1978 *Die Landwirtschaft von Ostpreußen und Pommern. Geschichte, Leistung und Eigenart der Landwirtschaft in den ehemals ostdeutschen Landesteilen seit dem Kriege 1914/18 und bis zum Ende der dreißiger Jahre*, (unter Mitarbeit von G. Blohm), Marburg.

Skóra Wojciech

2004 *Obserwacja konsulatów polskich w Prusach Wschodnich przez niemiecki kontrwywiad (do 1927 roku)*, Słupskie Studia Historyczne, nr 11, ss. 261–269.

Szostakowska Małgorzata

1990 *Konsulaty polskie w Prusach Wschodnich w latach 1920–1939*, Olsztyn.

Wessling Wolfgang

1959 *Środki przedsięwzięte przez państwo w celu usunięcia trudności gospodarczych Prus Wschodnich w latach 1920–1930*, [w:] *Osthilfe*, „Archiwum Przekładów” Zachodniej Agencji Prasowej, z. 15, Warszawa.

Wilder Jan Antoni

1936 *Upadek gospodarczy Prus Wschodnich*, Toruń.

Włodarczyk Edward

2004 *Wpływ zmian granicznych na wschodzie Niemiec po pierwszej wojnie światowej na gospodarkę prowincji nadgranicznych w ocenie Andreasa Hessego*, Przegląd Zachodniopomorski, z. 3, ss. 47–58.

Wrześniński Wojciech

1965 *Z zagadnień polityki Rzeczypospolitej wobec Prus Wschodnich w latach 1920–1928*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 3, ss. 451–470.

1966 *Między II Rzeczypospolitą a Republiką Weimarską. (Z badań nad dziejami Prus Wschodnich w latach 1919–1932)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2, ss. 249–298.

1973 *Ruch polski na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920–1939*, Olsztyn 1973

1985 *W okresie rządów hitlerowskich*, [w:] *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, red. B. Łukaszewicz, Olsztyn, ss. 587–612.

1985 *Problemy gospodarki Prus Wschodnich*, [w:] *Warmia i Mazury. Zarys dziejów*, red. B. Łukaszewicz, Olsztyn, ss. 542–552.